Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

КЫШ—МАЛЧЫННАРГА УЛУГ ШЫЛГАЛДА

Республиканын чиитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 201 (15421) ◆ 1994 чылдын декабрь 6, вторник ◆ Ат салган шагы 22.40. Садар өртээ 200 рубль.

ТӨПТЕН ЫРАК БУЛУҢДА

Аргыжылгазы нарын, орук-харылзаазы кызыы черлер Тывада хөй. Оларның өскээртен дуза дилээр аргазы чок, ынчангаш колдуунда ооң чурттакчылары чүгле боттары хөделирлер. Оран-чурт байлак, агаар-бойдус арыг чаагай болгаш-ла, амыдырал туттунуп турар Чайын багай ажылдаар болза, кыштың соогу шылгай бээр.

Кызыл кожуунда «Тере-Хөл» совхозтуң малчыннарының байдалы-биле таныкып корээли. Мал кыштаглаашкынче эки деңгилделиг кирген. Ажыл-агыйда 5846 хой, өшкү, мыйыстыг 2354 бода мал бар. Терең хөртүк харлыг тайга черге шээр малды кыш ажырып алыры нарын. Хой, өшкү 26 кыштагда туруп турар, төрүүр малдың саны 3497 баш. Кыс хойларны оп үш кыштагда үскен. Малчын өрегге бүрүзү чурттаар орансавазын, өдек-кыштаан хирешаа-биле септеп алган.

Хой кадарчыларының кол нуруузу дуржулгалыг. Олар кышкы үеде малының кадаринге хой кажааларының кайы хире чылыглаттынганы, септеттингени кол ужур-дузалыг. Бо чылын эвээш кижи составтыг бир звено кыштагны шуут солуп, ооң капитал септелгезин чоруткан. Кажааларны чүгле чылыглаары, септээри негеттинмес. Туттувус-ла дээш, толевилелден дашкаар доп кажаа тудуп алгаш, мооң мурнунда чылдарда төп кожуунларның көдээ ажыл-агыйының чамдык таварылгаларда мал бажын хорадып турганының чижектери хөй. Хойпуң, чаш малдың турар черинің туружу зооветеринарлыг негелделерге дүүшкен турар ужурлуг.

Төрүүр мал, чаш ашай-хураган тудар черлерге курраг өдек чугула херек. Совхозтуң удуртулгазының, тускай эртемниглериниң хайгааралып, негелделерин мачаваын, хой-жуларның элээн кезин өдектерин курраткан, булуңнарда, тускай черлерде курраг алган. Хой кажаазының, чурттаар орап-саваның үүрмек септелгези төнер эвес. Ол ажыл бөгүнде-даа уламчылаавышаан. Тудуг материалдары, дериг-херекселдер кызыы үеде шаандагы эрги арат ажылагыйларның ажык-дузазы көстүп турар. Чижээ, өл инекмыяа-биле кажааларның тиглериң сыскын алыры. Ынчан ханалар белен хыраалавас болгай.

Совхозтуң удуртулгазы, тускай эртемниглери чоок черлерде малчыннарга дусту сөөртүп чедиргеп. Ынчалзадаа азын-чем, идик-хеп-биле хандырылга нарын байдалда. Бо хүннерде Балыктыгда ажыл-ишчилер-биле харылзажыр арга чок. Хем оруу үне бээрге, оларга дусту, типтынган өске-даа чүүлдерни хире-шаа-биле чедирери көрдүнгеп.

Черле ынчаш ниитизи-биле алырга, малчыннарның социал амыдыралы берге байдалда. Оларның хөй кезин кидис өглерде чурттавышаан. Чуртталга бажыңнарын тудар дээрге, саң-хөөжүдүлга, акшаландырыышкын айтырыы шуут куруг болуп турар.

«Тере-Хөл» совхоз ивижилери, чылгычылары-биле ылгалдыг. Ажыл-агыйның делгем девискээринде 865 чылгы, 378 ивин санаттынып турар. Ивилериң кол одарлары Арыскан-Ой, Шивиттиг-Хем. Сарыг-оол Буяарайның звеноазунда 250, Геннадий Сонамныында — 128 ивини быжыглаан.

Ивижилерге, ивилерге чедип харылзажыры тоң берге. Далган-тараа, аъш-чем-биле хандырылга үзүктелип турар. Кадыр-берге черлерде малчыннарның майгынарны самдараан. Медицина, ветеринария талазы-биле дуза чедирилгези үзүктелген. Ажылы солуп ишчилерге кичээнгей, хайгаарал херек болуп турар. Ылаңгыя оларның азырап өстүрүп турар малының ажыы улуг болгай. Үнелиг малдың бир кезин билдинмес чылдагааннардан аарып өлүп турар таварылгалар бар. Совхозка, ивижилерге ивин талазы-биле шылгаттынган тускай эртемниглериң практиктиг дузазы херек болуп турар.

Чылгының санын оон-даа өстүрүп болурунуң аргалары бар болбайн аан. Эң кол түүл болза, ол малды мунушка, ажылга ажыглап өөредири. Чылгы малды кулунундан эгелээн багга өөредир болза, хымыс бүдүрериниң айтырыларын шиитпирлеп ап болур. Ужар түүл, автотранспорт өртээ аар-дыр. Бир эвес түүк шарылары, аъттары белеткеп алыр болза, ыракта малчыннар-биле харылзааны чоокшуладып ап болур. Ивижилериң кожуп чоруур аалдарында четпес-даа болза, чайгы үеде чамдык хозяйларга, ээн черлерге далган-тараанны чедирериниң аргазы бар. Демдектиг шыгжагларны звенолар удуртукчулары, ивижилер боттары-даа тудуп ап болгай, ээн черге оорлар, чижеңсайгарлыкчылар, каралыг кижилер белен келир эвес.

Киим-оол ХЕРТЕК.

КЫЛЫН ХАР КЫМГА-ДАА БЕРГЕ

Эрткен, чаъс чайыктыг болган чай ышкаш, кышкы хар хүннүн-не кылыннап кээр чүве болза, көдээ ишчилерге, ылаңгыя малчыннарга берге-ле.

Барык хүннүң чыгыы, чуга эвес кылдыр дүжүп турар хар ниитизи-биле республиканың девискээрин, одар-белчиирни улам кылыннады шугланып-ла олурар. Сиген, хоорзүн хамаанчок, чадаң харагап бажын көзүлбестеди дүжүпкеп хар кырындан мал чүнү тып чиирил. Чер-чери-биле чаттылган одар шөлүүн чежизин далбыйлаарыл. Далбый сөөртүрүнге кижи, аът күжү ажыглаар эвес, техникага кывар-чаар материал база хөйү-биле негеттинер. Канчаарыл ам!?

Чөөн-Хемчик кожуунда «Хөндергей» коллективтиг ажыл-агыйда бир кодан өшкү, чеди кодан хой —шупту сес кодан шээр мал, инек фермазында каш саныг саар инек-биле катай тозан өеш хире оода мал база дөрт үүс ажыг чылгы кыштап турар. Чаш дүргузунда күш кирип алган малдың деңгели амдыызында хүр, малчыннарның ниити байдалы үүгээрдаа туруп турза, соң даарта үүү ооду бээри билдинмес. «Эвээш-биче-даа бол, белеткеп алган мал чемин камнап, кадагалап, амдыгааштап малга немелде чем тыптынар, хайдынар апаар бис. Чаъс холумактыг баштайгы хар одарларның оът-сигенин чыпшыр доңурупкан. Тайга эдээ, арт чер болгаш хар хөлчок ылыннаан. Суур чопунга безин берге байдалды амдыгааштап эгелеп таварыштырын тур» —деп, Хөндергей суму чагыргазыдан Александр Самович Куулар телефон дамчыштыр биске дыңнадып келген.

Эртен туруп кээрге, эжик ажыдары өерге кылдыр улдуртуп турар харны элдепсиниг көрүп, ооң кодан-майыктан саарлып бадып турарын көзенек өттүр көрүп, хайгаарап, эзен-хөрлүп, хөрээн дырбанып олурар чай чок кылдыр ажылдаарын удуртукчу, малчын, арат, ажылчын бүгүдезинден үе негеп, агаар-бойдус баш удур сагындырын турар-дыр. Харлыг, соок кышты карак чажы төкпейн ажып эртип, каш малывыстын баш сапынга оскунДуруг чок, эрестиг кыштадын алыр болзувусса, аас-кежик.

Валентина САТ.

УРАН ЫРЫЗЫ КУТТУЛЗУН-НА

(Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, композитор С. М. Бюрбениң 70 харлаанынга тураскааткан чогаадыкчы кежээзинден).

— Алексей Чыргал-оол, Ростислав Кенденбиль, Саая Бюрбе — силер үш дээрге тыва хөгжүм уран чүүлүнүң тургустунуп, бодарап келгениниң үш ажык дажы боор турар силер — деп, композитор Саая Мыңмырович Бюрбениң 70 харлаан юбилейинге болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының 40 чылынга тураскааткан кежээге чогаалчы, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Александр Даржайның чугаалаан сөстерингге кым-даа маргышпас боор.

С. М. Бюрбениң күрүне филармониязынга декабрь 3-те эрткен ол чогаадыкчы кежээзинге ооң хөгжүм чогаалынга ыпактар, уран чүүлдүн төлээлери, эш-өөрү чедип кээп, уран чүүлдүң, шынап-ла, улуг байырлалы болган көргүзүүлериниң киржикчилери болган, Ук кежээни тыва уран чүүлдүң көскү төлээзи, Тыва телерадиокомпанияның даргазы Анатолий Серен билдилиг, тывыгыр, солун кылдыр удуртуп эрттирген. Саая Мыңмыровичиниң чогаалдарындан номерлер-биле кады ооң хөгжүм чогаалдарынга үндезин болган улустуң ырлары, көргүзүүлери чаржалажып, ооң-биле чергелештир байыр чедирийшкиннери үзүк-соксаал чок улажып турган.

Концерт көргүзүүлериң амгы үеде С. М. Бюрбениң башкылап ажылдап турары Кызылдың уран чүүл училищезинің тыва хөгжүм херекселдериниң оркестри (удуртукчузу Татьяна Балдан) ажыктан. Тыва хөгжүмнүң бир балалбас эртинези апарган С. М. Бюрбениң Сергей Бакизович Пюрбюнүң сөзүнге бижээни «Айлаң-кушкаш» чаңгыланган. Ону Тыва Республиканың алдарлыг артизи Вероника Чооду ырлап күүседирге, сөөлүнде барын көрүкчүлериниң хөй санныг дилээн езугаар катап база бараалган, ырлаар ужурга таварышкан. Композиторнуң аңгы-аңгы чылдарда бижээн «Сагыжымны канчап сөглээйн», «Дуруяалар чаныптурда» деп ырларын филармонияның артизи София Кара-оол, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Дадар Барынмаа олар сагыш-сеткилди доюлдур, тааланчыг ырлааннар.

С. М. Бюрбе чүгле ырлар эвес, а хөгжүм уран чүүлүнүң улуг хевирлериниң хөй-хөй чогаалдарының автору. Ооң «Чечек» деп операзындан Чечектің ариязын Вероника Чооду, Мергеннің ариязын Солун-оол Соржу мергежилдиг күүседкенин көрүкчүлер бедик үнелел-биле хүлээп алган. ТР-ниң Культура яамызының симфония оркестри композиторнуң элээн каш чогаалдарын күүседкен. «Альт-биле оркестрге концерт» Тыва Республиканың алдарлыг артизи Юрий Макаровтуң солистен күүседкени-биле чаңгыланган. Симфония оркестриниң үделгези-биле Сергей Хураганның ырлааны «Мөңге назын» бир янзы дыңналган. «Чечек» деп операдан увертюра-биле оркестриң күүселделери доозулган.

С. М. Бюрбе чүгле аллагалар бижип, композитор болурундан аңгыда, республикада билдингир ыраажылардың, үдекчилериниң бирээзи. Ооң радиода аңгы-аңгы чылдарда бижиттинген «Үгбамга», «Дембилдей», «Эжикей», «Дамчыт салгын», «Мөңге назын» болгаш өске-даа ырларын чон күзелдин-биле чагыдын, дыңнап турар. С. М. Бюрбе ол чогаадыкчы кежээзинге сурагдыг «Дембилдейни» дуңмазы Хеймер-оол Саая-биле бадырарга, адын часкаашкынды үзүктелбейн турган. Концерт көргүзүүнден бир номерни адавас болза, композиторнуң ажыл, амыдыралының бир талазы илереевей баар ийик. Ол чүл дээрге композитор хөй-хөй аныяктарны уран чүүлге хандыкшыдып, башкылап, кижизидип, бут кырынга туруп, өзүп кээринге дузалап келгениниң аңгыда, бодунуң ургларын база уран чүүлге ынак, аңаа бердинген кижилер кылдыр өстүрүп кааны. Ооң оглу Айдыс Бюрбе Улан-Удэниң хореография училищезин дооскан, шериг эрттиргеш чаныпкелген, ол ам филармонияда артист. Ол цыган танцыны аянныг, чараш күүседкен.

Композиторнуң чогаадыкчы кежээзинге байыр чедирип, чылыг күүзээшкиннер кылганнарны шуптузун адаксураары берге, Кымнарны ында чок дээр. Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг секретары Владимир Табуев С. М. Бюрбениң чогаадыкчы ажылынга бедик профессионал үнелелди берип, ооң ырларында төрээн аваазынга ынакшыл, бедик-бедик дагларның чайыналган сүүрлери, дамырак кылаң кара сугларның шулураажы, ооң бодунуң бүгү иштики сагыш-сеткили илереп көстүп турар деп демдеглээн.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының орадакчызы Владимир Бораевич Кара-Сал Президентиниң болгаш Чазактың байыр чедириишкинин сөңнеп келгенин айыткан, ону номчаан.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы композитор Саая Мыңмырович БЮРБЕГЕ

Хүндүлүг Саая Мыңмырович!

Оран-делегейниң кайы-даа үүгүнге кажан-кезээде каттаптаттынмас тыва уран чүүлдүң сайзырадыкчыларының болгаш күүседикчилериниң бирээзи Силериң амыдырал-чуртталгаңарның эңне үттундурбас, чайыпнанчак хүпү — чырык чер кырынга бодарап, төрүттүүгениңерден бээр мугур 70 харлааныңарны болгаш чогаадыкчы ажыл-ижиңериң эгелээнинден бээр таптыг-ла 40 чыл болуп турар байырлалыңар-биле холбаштыр чүректиң ханызындан болгаш сеткилдиң дээжизинден изиг байырны чедирерин чөпшээреп көрүңер.

Силериң эрткен оруулар, ажыл, амыдыралыңар дээргеле, бурун тыва черниң, тыва чоннуң келир үезин дээш, культура, уран чүүлүнүң хөгжүп, сайзырап, бедик деңгеелге четкени база белен эвес амыдыралды кызымаккай чурттап эрткениңер төнчү чок, берге узун оруулардыр. Тоолда кирген онза чараш Мөңгүн-Тайганың бедик сыныларына биче чажыңардан эгелээш хой, мал кадарын, чаа-ла ырлап өөренип чоруур бичин оолактан эгелээш, Тыва черниң кайгаптханмас чараш бойдузу, ооң ажылгыр чону дег хөй-хөй чараш чаагай, уттундурбас ханы уткалыг ырларыңарның, хөгжүм чогаалдарының автору база солуттупмас күүседикчизи болуп, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, композитор, чогаалчы деп бедик аттарга төлептиг Силер.

Хөй-хөй чылдарда бижип, чогаадып келген ырларыңарны, кым-биле-даа дөмейлешпес, катаптаттынмас күштүг, онзагай, оожум, хоюг үнүңнери улуг таалал-биле кыргап-чалыы-даа назылыг тыва чонувус дыңнап келген, амдаа чоргаарланып дыңнаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Силерге, Саая Мыңмырович, буянныг ак орукту, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, тыва уран чүүлдү, ооң үнелиг культуразын ам-даа алдаржыдып, холунар дыңзыг, мерген угаанныг ажылдап, чурттаарыңарны күзедим.

Хүндүткел-биле

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

В. Б. Кара-Сал чүгле улуг албан-дужаалда ажылдап чоруур дарга эвес, а аныяндан тура-ла, шүлүк чогаалынга хандыкшылдыг, шүлүктер номнарының автору, композиторнуң элээн каш ырларының сөзүнүң ээзи. Оларның бижээни «Хостуг Тывам» деп ырны хөйнүң ыры сүрлүг чоргаар, чаңгыландыр күүседкен.

Бии-Хем кожуун чагыргазының даргазы Кара-оол Андреевич Маспык-оол ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Марзынмаевич Оюн-биле кады байыр чедирген болгаш оларның кожуунуңуң төвү Туран хоорай келир чылын 100 чыл ойоп демдеглээрин айтын, аңаа тураскаады «Бии-Хем кызы» деп шүлүктү номчаан, ол өске аялга бижиир чагыг-дилегни киирген. Композитор сөстү өөрүшкү-биле хүлээп алган. К. А. Маспык-оол база-ла чогаал ажылыпга хандыкшылдыгларның бирээзи. Ооң тоожулары, шүлүктери парлалгага бо-ла көстүп келир. К. А. Маспык-оолдуң сөзүнге композиторнуң чоокта чаа бижээни «Хемчик дугайында сөс» деп кантатадан үзүндүңү Солуп-оол Соржу база ырлаан.

Тыва телерадио компанияның даргазы А. Серен коллективиниң байыр чедириишкинин номчуп, А. Даржааның мындыг одуруглары-биле ону дооскан:

Чеден харның бедиин тепкен
Чедиишкининг кончуг улуг,
Композитор, ыраажывыс,
Хойжу, усчу кандыын чок дээр!
Караңгыда, чырыкта-даа,
Кадыр дагга, эзимге-даа
Айлаң куш дег өткүт үнүң
Амытанны өөртүп чору.
Улам-улам сорук кириш,
Узун назын пазылаар сеп,
Өөрүшкү, аас-кежик
Өөң иштин эргип турзун!

Культура сайыдының оралакчызы Виктор Наксыл, Парлалга комитединиң даргазы Даңгыт Чыдым, Улусчу чогаадылга төвүнүң, уран чүүл училищезинің, күрүне филармониязының төлээлери, «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының кол редактору, Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы Куулар Черлиг-оол, композитор, ТР-ниң Дээди Хуралынга депутат кылдыр чоокта чаа соңгуткан Кара-Кат Ооржак, чаңгыс чер-чурттуглары — Мөңгүн-Тайга кожуунуң төлээлери болгаш өске-даа кижилер, организация, коллективтериниң мурнундан, боттарының өөрүнээзинден байыр чедирип, композиторнуң чогаадыкчы ажылындан аңгыда, тыва хөгжүм уран чүүлүн пропагандалаар, нептерелир, хөгжүм аас чогаалын шинчилээр талазыбыле хөйнү кылып келгенин демдеглеп, мооң соңгаар-даа улам тааланчыг чогаалларны чонга бараалгадырын, бүгүле чаагай чүүлдерни күзээн.

С. МИНТОН.

ТАЙБЫҢ АРГА-БИЛЕ

ВАШИНГТОН. Боснияда боор турар боо-чепесктиг меслдежиишкинин сокадыр, ында байдалды тайбың арга-биле чогумчалыг шиитпирлээр сорулгалыг делегей конференциязын чылдырарын Каттышкан Штаттар саналдан турар деп, АКШ-ның күрүне секретары Уоррен Кристофер медеглээн. Күрүне департаментизинге болган парлалга конференциязынга чүве чугаалап турган, ол ындыг саналды НАТО кежигүнү чурттарның даштыкы херектер сайыттарынга чугаалажып көөрү-биле киргген оос деп дыңнаткан.

Кристоферниң санап турары-биле алырга, НАТО талазы-биле Американың эвилелчилери чурттар ол саналды деткиир. АКШ-тың, Россияның, Англияның, Францияның болгаш Германияның төлээлекчилери ол саналды чугаалажып көөрү дугурушкан.

Буэнос-Айрес. Эрткен улуг-хүнде болган бүгү-ниити соңгулдаларга Уругвайның президентизи Луис Лакалье «Колорадо» партияның төлээлекчизи Хулио Мариа Сангинеттиге тиилеттиргенин хүлээп көргеп. «Колорадо» дээш соңгукчуларның 29,6 хуузу бадылаан, а чуртту баштап турган «Бланко» партия дээш соңгукчуларның 28,5 хуузу бадылаан. Уругвайны калбак фронтузунуң баазазынга тургустунган «деңшилгелиг ужуражылга» шимчээшкининиң партиязы дээш бадылаапнарның саны база хөй болган.

Тиилеттирген президент Лакалье чазактың ажылхерээн хүлээп алырын чаа президентиге саналдаан.

БЕДИК АТ-БИЛЕ!

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин уран чүүлдүң болгаш культураның бөлүк ажылдакчыларынга Россия Федерациязының хүндүлүг аттарын тыпсыр дугайында Чарлыкка ат салган.

Бедик аттарга төлептиг болганнарның аразында бистиң чаңгыс чер-чурттуувус—Тываның күрүне филармониязының «Саян» ансамблиниң ыраажызы Надежда Агбан-Шыырановна Куулар база бар. Аңаа «Россия Федерациязының улустуң артизи» хүндүлүг атты тывыскан.

Тыва черниң айлаң кужу, бүгүдениң ынак ыраажызы Надежда Куларга бедик атбиле изиг байыр чедирбишаан, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга ам-даа улуг-улуг чедишкиннерни күзеп каалы!

Бистиң корр.

ЧОРААШ КЕЛГЕН

Республиканың бүгү девискээринде хар кылың чаггап болгаш ажыл-агыйларда ниити байдалды дыка нарыыдадып келген. Ынчангаш чопнуң амыдырал байдалы-биле таныкып, ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников биле Күрүне секретары — ТР-ниң Президент болгаш Чазак администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол барыын талакы кожууннарже дүүп чорааш келген.

ЧҮЪКТЕРНИ ЧОРУТКАН

Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызының секретариадының начальниги Д. Д. Бегзи эрткен неделяда Мөңгүн-Тайга кожуунче 22 машина аңгы-аңгы чүъктерни үдеп чедиргеш келген.

Ырак кожуунга чедиргеп чүъктериң хөй кезин —хөмүр-даш болгаш кывар-чаар материалдар.

Бо хүнде Мөңгүн-Тайгада 40 тонна бензин, 57 тонна солярка чедиртинген.

Моолдуң Кызыл-Артта оруктуң байдалы берге, улуг хар дүшкениниң соонда хөртүктеп, хадып турар. Ындыгдаа болза Саглы таварыш чоруткан оруктуң байдалы эки. Ында Күравтоинспекцияның болгаш орук ажылагыйының ажылдакчылары доктаамал дежурныйлап турар.

БЕНЗИН КАЙЫ ХИРЕЛ?

Кызыл хоорайда декабрь 5-те 290 тонна бензин бар болган. Барыын-Хемчик кожуунче 24 тонна бензинни чоруткан. Оон аңгыда Балгазынче болгаш Сүт-Хөлче база хөй эвес бензинни чоруткан.

Бо хүнде Абаканда бензин курлавыры чок. Ынчангаш республиканың «Нефть продукт» каттыжыышкынының даргазының оралакчызы В. И. Осипов бензин тыварыбиле Ачинск хоорайже чорупкан. Бо неделяның среда үезинде Ангарск хоорайдан база бензинни чорудуп үндүрер ужурлуг.

СУГНУҢ ИЗИИ—76 ГРАДУС

Кызыл хоорайның төп электри-чылыг төвүнден үнген изиг сугнуң температуразы дүүн 76 градус болган.

Кажан даштыгаа агаарның температуразы 20-25 градус соок турда, ол хире изиг суг бажыңнарны чылдып шыдаар ужурлуг деп, специалистер санап турар. Чылдылга төвүнде 24 муң тонна хөмүрдаш бар. Ону удур сөөртүп турар.

27 АВТОБУС

Дүүн Кызылдың пассажир автобудүрүлгезинің гаражындан 27 автобус хоорай иштинге ажылдаан. Оон аңгыда кожууннарже база элээн каш автобустар чораан.

А телефон харылзаазының талазы-биле эки болган. Чүгле Хову-Аксы суур-биле харылзаа чок болган.

ҮРЕЛИИШКИННИҢ УРЖУУНДАН

Эрткен субботада Кызыл хоорайның чурттакчыларынга хлеб чедишпейн барган.

Чылдагааны — хлеб заводунга улуг эвес үрелиишкин болганында. Ынчангаш субботада 25 тонна хлебти саткан. А воскресеньеде 36 тоннаны быжырган. Ынчаарга дүүн база-ла 36 тонна хлебти саткан болгаш кожуунларже далганны удур сөөртүп турар.

(Бистиң корр.).

Чаагайжыдылга

КИЧЭЭНГЕЙНИ ОЛЧЕ МӨӨҢНЭЭР

Хоорай чагыргазының хыналда шагынга ооң чаагайжыдылга болгаш арыг-шевер байдалының талазы-биле хөй адырлыг коммунал ажыл-агыйының директору Виктор Ковалёвтуң информациязын дыңнаан, ону сайгарган. Тиилелге, Малчын, Чүрмит-Дажы кудумчуларынга аштап арыглаашкын ажылдарын чоруткан.

Тодаргайлаарга, Ленин кудумчузунга курраг теректерни ужуруп, аштап, бок-күзүрумнү бөле сөөрткеш, «үүжелеттинген» улуг бокту аштаан. ИХК-ның чанында ыяш көвүрүгнү чаарты кылган. «Дипчигеш» ясли-садиктиң херимин дозулаан. Палисадниктерде бүрү, бок аймаан аштаан, кожуунуң төп кижи эмнелгезиниң девискээрин аштаан, машина кирер-херимнин улуг хаалгазын чаартын кылган.

Типелге кудумчузунда бокту № 6 профтехучилищениң сургуулдары ийи удаа аштаан. Чүрмит-Дажы кудумчузунуң базаар девискээрин үндүрүг инспекциязының ажылдакчылары чаштап бокту долузу-биле аштааннар.

Хөй—адырлыг коммунал ажыл-агый черчаа туттунуп турар ясли-садиктиң девискээринде чаштап бокту долузу-биле аштаан. Чонну ажылче хаара тудар төптүң ажылдакчылары хоорай чаагайжыдылгазынга база-ла эвээш эвес үлүг-хуузун киргген. Олар хоорай администрациязының өөредилге кылдызының болгаш сесерлик девискээрлериндe хөй бокту аштаанын демдеглээр апаар. Ниитиниң чемнейилге черлериндeн № 2 столовая адрестерни чаарткан. Үрелип турган палисадниктиң ап каапкаш, столоваяның ишти-даштын чугайлап, дозулаан.

Автотранспорт бүдүрүлгези штакетниктерни ап каапкаш, ооң орнун аштап арыглаан, ыяштарны немей олурдурун планнап турар. Кинотеатрның иштики, даштыкы девискээрлерин чаартып кылган болгаш дозулаап. Хоорай девискээрлериндe турар чарлал азар самбыраларны будуп дозулаарынга аныяк натуралистер станциязының киржикчилери илепкейлиг киришкеппер.

Чамдык кылдыган ажылдар-биле чергелештир ам-даа хоорайның ашталгазында, чаагайжыдылгазында кылыр ажылдар хөй болуп артыышаан. Хоорай чагыргазы амдаа чедир ажылдавайн турарын миннир апаар. Шаңгыя хуу чурттакчы чоннуң бажыңларының девискээри ам-даа чедир аштаттынмаан. Кудумчуларда калып, курган калган ыяштарны ужурар, аштаар. Кудумчуларның адрестериниң дугаарларын кылып алырын хоорай чагыргазы негеп, дилеп тур. Хоорайывысты арыг-силиг болдурар дээш ажылдаары — кижи бүрүзүнүң херээ.

Владимир ООЛЧУКАЙ.
Чадаана хоорайның чагырга даргазы.

БАШКЫЛАЛ:

дуржулга солчулгазы

Декабрь 9-та Кызылда күрүненин башкы институдунун тыва дыл болгаш литература кафедразы тургустунганындан бээр 30 чылын демдеглеп эрттирер.

Кафедранын башкылар коллективи дээди бедик билигни берип турарындан ангыда, студентилери-биле кожууннарже арга-дуржулга солчуушкуннарын кылып, көдээ башкыларның кичээлдеринге олуржуп, ажыл, амыдыралы-биле таныжып ап турарлар. Чүге дизе школаларда колдуунда оларның доостурган доозукчулары, а оларның кандыг билиглии институттун башкылар коллективиниң ажылының түннели.

Чоокта чаа тыва дыл кафедразының башкылары Сүт-Хөл кожуунда Бора-Тайга школазынга аалдап чедип, дуржулга солушкаш келген.

Ам башкыларга, студентилерге көс.

Кафедра 30 чылын демдеглээр

ТЫВА ДЫЛ КАФЕДРАЗЫ — БОРА-ТАЙГАДА

Кызылда күрүненин башкы институдунун тыва дыл, литература кафедразының башкыларының республиканың тыва дыл, литература башкыларынга методиктиг дуза көргүзүп, дуржулга солчуру-биле школаларга аалдап чедери чанчыл апар чыдар.

Улусчу педагогиканың элементилерин, аргаларын өөредилге-кижизидилге ажылдарынга ажыглаарының талазы-биле шенелделерин кылын турар Самагаллайның долу эвес ортумак, Шамбалыг, Кызыл-Даг школаларынга аалдап четкилээн бис. Ол үнүүшкүннер үезинде бистин башкыларывыс чүгле кичээлдерге олуржуп, оларны сайгарын, методиктиг дуза көргүзери-биле кызыгаарланмайын, өөреникчилер, башкылар ортузунга аңгы-аңгы темаларга лекция, беседаны кылын, көргүзүг кичээлдерни, семинарларны эрттирип турар. Бистин-биле тыва дыл, чогаал салбырында өөренип турар студентилер база үргүлүү кады чорун, боттары кичээлдерни, класстан дашкаар ажылдарны, беседаларны эрттирип, өөреникчилер-биле солун ужуражылгаларны кылын, оларга ыр-шоорун бараалгадын турар. Келир үеним башкыларынга бо бүгү дыка улуг дузаны, илгини берип турар.

Школаларже мындыг үнүүшкүннер үезинде Мооллан кээн өөренип турар тыва сургуулдарывыс база чорун, моол тываларының амыдыралының дугайында база чугаалан берип турар. Моолдун Хубсугул, Копту, Баян-Олгий аймактарының төлөөлөри Баярсайхан, Пенеглар оларның тыва, моол, казах, орус дылларга ырлаарын, оларның чүрттан турар аймааның аайы-биле аңгы-аңгы алгалыг чугаазын дыңнаары безин өөреникчилерге солун болун турар. Бо чаазын Кызыл-Даг школазынга Турцияның Анкара университетинин бистин кафедрага билин белилин-турган башкызы Экрем Арыкоглу база бистин биле ченин, болунун чүрттүүн, төрээн дылының лугайында чугаалан, тыва-түрк дылдарга ырлааны база солун болган.

Чанчыл өзугаар тыва дыл кафедразының башкыларының үнүүшкүну бо өөредилге чылында Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайга школазынга болган. Октябрьның 27-28 хүннеринде кафедра башкылары филология факультединиң деканы Тамара Донгаковна Мунзуктун удуртулгазы-биле Сүт-Хөл кожуунун тыва дыл, чогаал башкыларының семинарынга киришкен. Кожуунун тыва дыл башкыларының удуртукчузу З. К. Ховалыгның дилээни биле ол семинарга дараазында айтырыгларны чугаалашкан бис. Профессор Д. С. Куулар тыва чогаал программазында киирген чаа чогаалларны, оларның авторларының допчу-намдарының дугайын өөредириниң айтырыгларынга доктааган. Доржу Сенгиловичиге айтыргылар, дилеглер хөй болганы чугаажок, чүге дизе чаа кирген чогаалларны өөредир талазы-биле айтырыг чүгле бо кожуунун башкыларын дүвүретпейн турары биллингир. Доржу-Сенгилович башкыларын айтырыгларынга тодазы-биле доктаан, ол бүгү материалларны чогаал номунан алгыла, кандыг өске эртем ажылларындан, чыныдыардан тын ап болурундан бээр сүмелеп, айтын берген. Школаларда тыва чогаал номнары чедишпес, ылангыя үетүү класстарның чаа үүнүп турар номнары ам-даа чок, ынчангаш ынла чогаал башкылаашкыны кандыг деңнелдиг болуру башкыларны дыка түвүрелин турар.

К. Б. Март-оол тыва дыл, чогаал талазы-биле школа болгаш институт программаларында ылгалдыг чүүлдерин дугайын таныштырган. 11 класс дооскан өөреникчи институтка кирип алгаш, баштайгы курстарга школадан алган билиниңе аайы-биле кандыг бергелээшкиннерге таваржып турарының дугайында болгаш тыва дыл башкылары кандыг айтырыгларга доктаар, чүүже кичээнгей салаа эвил деп чүүлдерни Кима Биче-ооловнаның чугаазындан өөреникчилер билип алган.

Кафедра эргелекчизи К. Б. Куулар тыва дыл, чогаалга киреринин экзаменнеринин дугайында чугаалап берген. Тыва дылга айтырыг-харыы негелделери-биле таныштырып, оларның бо чылгы түңнелдери кандыг болганыл, чедер-четпес чүүлдеринге башкы доктааган. Чогаадыгның негелделериниң, ону бижип турар үеде кандыг частырыглар хөй таваржып турарының дугайында таныштырган. Оон аңгыда, Сүт-Хөл кожуунун өөреникчилериндеи тыва дыл салбырынче кирип турган абитуриентилериң экзаменнерге түңнелдериниң, кандыг бергелээшкинге таваржып турганының дугайында база К. Б. Куулар тодазы-биле чугаалан берген.

Кафедра башкылары, институттун студентилери бо школага чорун тура, мындыг чүүлү эки билдивис — Бора-Тайга школазының аянныг, чараш көрүүтүг Ондаровна Мартыг-ооллуң «Тараа — амыдыралдың үндезини» деп класс шагынга база олуржуп, сайгарылганы кылган бис. Уругларга тараанын үнезин, ону канчаар кылырын, шаандакы болгаш амгы үеде кандыг херексел-дер, техника ажыглаттынып турарындан бээр өөреникчилер бо кичээлге чугаалашкан. Улустун аас чогаалында тараа дугайында материалларны темага дүүштүр ажыглааны база солун болган. Бо класс шагынга аалне база киржин, уругларынга тарааны белеткээринин дугайында чугаалап берген-ни үндүрер болза деп кыйгырып, күзээр-дир бис.

Кафедра башкыларының школаларже аалдаашкыны бо өөредилге чылында бир дугаар кожуун чергелиг болганы кайы-даа талага ажыктыг, өөредилгиг болганы чугаажок.

Бис боттарывыс база ындыг үнүүшкүннер үезинде дыка хөйүү көдээ школа башкыларындан билип ап турар бис. Келир үенин тыва дыл, чогаал башкылары белеткен турар болганывыста, биске школаларда кандыг-кандыг чаа, солун ажылдар чоруттунуп турары, кандыг чаа хевирлеочин кичээлдери, класстан дашкаар ажылдарны башкылар эрттирип турарын билип алыры дыка ажыктыг. Кожуун башкыларының мурнакчы дуржулгаларын деткип, чаа арга-методтарын боттарывыстын кичээлдеривиске база ажыглап, киришпирин турар бис.

Чоокта чаа институтта өөредилге ажылынын талазы-биле проректор Л. К. Будук-оол методист башкыларны чыын, студентилериң практиказынга хамаарышкан үүлдерни чугаалашкан. Анаа институтун өске-даа кафедраларының башкылары бистин кафедравыстың үлегерин эдерип, школалар-биле мындыг чоок харылзааны тудар болза эки деп сүмелешкен бис. 2-3 кожа кожуунларның башкыларының мындыг хевирлиг семинарларын институттун аңгы-аңгы кафедраларының башкылары-биле баш бурунгаар дугуржуп алгаш, эрттирери албан.

Клара КУУЛАР.
Тыва дыл, чогаал кафедразының эргелекчизи.

Үнүүшкүннер, методиктиг дуза, дуржулга солчуушкуну

Бора-Тайга ортумак школазының тыва дыл башкыларының кичээлдеринге олурушкаш оларның тыва чанчылдарны, алгыш-йөрээлдерни, чалбарыгларны, тывызык, үлегер домактарны, макталды кичээлдериң сорулгаларынга дүүштүр чөптүг, таарыштыр ажыглап билирин магадап көрдүвүс.

Оон ынай черле пинтизи-биле Бора-Тайга школазының эге-даа, үстүү-даа класс-тарының тыва дыл башкылары чаа арга-методтарны кичээлдерге ажыглан, чогаадыкчы дилээшкинде эп-найыралдыг, демниг ажылдан турар-дыр дээрзин эскердивис. Бо үстүүде чугаалаан үүлдеримни балыткаарыбиле дараазында кичээлдериң чамдык талаларынга доктаан көрейн.

5 «а» класска тыва дыл кичээлин Вера Денеевна Сарыглар эрттирген. Домак кежигүннеринге катаптаашкынны аян-чорук кичээли кылдыр чорутту. **Кичээлдиң оңзагай талаларынга мындыг үүлдерни демдеглекээрдир мен:** кичээлдиң сорулгаларының аайы-биле улусчу педагогиканың янзы-бүрү хевирлерин биллиг ажыглан шылаары, чугаа сайзыралылгазынче башкының улуг кичээнгейин салын, янзы-бүрү хевириниң бот-ажылдарын чорудун билири. Тоол ораныынче аян-чорук кылын турган, дыка хөй утказы шоолуг биллиимес сөстерге өөреникчилер таварышканнар. Ол сөстерниң утказын башкы тола, биллингир. уругларга чедингир кылдыр тайылбырлаан, активчи сөс курлавырынче киирер сорулга-биле дораан-на домактар чогааттырын турары кончуг тывынгыр. Чангыс ол кичээлге уруглар мындыг сөстерниң утказын тола билип алганнар: доскуул, үстүү оран, аал коданы, челе, хөне, тос-карак, чажыг чажары...

Домак кежигүннерин катаптаарда, үлегер домактар, тывызыктар, кожамыктар, алгыш-йөрээлдер, чалбарыглар, ребустар, кроссвордтар дээш, чүүү черле ажыглавады дээр. Кичээлдиң төнчүзүнде интервью деп сөстүң утказын уруглардан айтырарга, билбээнпер. Оон башкы ол сөстүң утказын тайылбырлаан, ышын бижилгезин, адалгазын чедип алгаш, бистиң-биле каны кичээлге олуржуп турган 2-ги курстун студентизи ыраажы Солун-оол Монгуш-биле интервьюну уруглларга кылдырды. Ол интервью өөреникчилерге кончуг солун болган.

— Солун-оол, силер чогум башкы азы артист болур силер бе? —деп, бешки классчылар айтырган.

— Бичии чаштарны өөредип, кижизидиринге сонуургалым аажок улуг, ынчангаш башкы болур изиг күзелдиг мен. Хостуг шагымда артистээр апарзымза, ол мээн башкы ажылымга шаптыктавас, харын-даа ону улам солун болдурар ужуралуг деп бодап чоруур мен— деп. Солун-оол харылзыын дооскан. Интервьюнун сөөлүнде өөреникчилериң дилээн бөлүүлаар «Чес-Булун» деп ырыны Солун-оол күзеллиибиле ырлап күүсеткен.

«Азия дип чүрээ болган авыралдыг ынак Тывам» деп темалыг класс шагын тыва дыл башкызы Чечек Дугар-ооловна Сарыглар 5 «б» класска демпежилге кичээли кылдыр эрттирген. Кичээлдиң эгезинде киирилде беседаны школада география башкызы Кара-кыс Саяновна Биче-оол чоруткан. Хоочун, дуржулгалыг башкы болунун тайылбырында Тываның ажыл-агыйының, хөгжүлезиниң, чурттакчы чонунун, дириг амытаннарының, катчимизиниң, аржаан-сугларының дугайын көргүзүг материалдарының дузазы-биле билдилиг чугаалаан.

Тыва Республика — бүгүнде тускай конституциялыг, тускай туктуг, ыдык ырлыг, бот-логуниаан чурт деп башкы бодунун кыска тайылбырын тоскан.

Оон улаштыр тыва дыл башкызы Ч. Д. Сарыглар **«Кым Тыва дугайын, хөйну билирил?** деп мөөрейни удуртун эгеледи. География башкызы К. С. Биче-оол — мөөрейниң шиитпекчизи. Мөөрейниң бирги онаалгазы-даа эгелээн. Тыва дугайында шулүктен шээжи-биле аянныг чугаалаар. Бо онаалгага өөреникчилер аажок идепкейлиг киришкеннер. Мөөрейниң шиитпекчи башкызы уруглларны тус-тузунда мактаан. Ийнги онаалгага өөреникчилер Тыва дугайында чогаадыг-миниатюра бижээннер. Оон түңнелин ийи башкы темпежилге удуруп каастылар. Өөреникчилериң бижээн чогаадыгларындан алгаш көөрге, уруглларның бижимел чугаазы аажок сайзырангай, оларның сагынгыр-тывынгыр чоруу бедик деңнелде-дир деп эскерливис. Оон соонда тыва оюннар, үлегер домактар, тывызыктар, кожамыктар үзүктел чок болду. Пинтизи-биле бешки классчылар Тыва дугайында кандыг-даа айтырыг салдыларга эки харыылаар болдулар. Мөөрейге олуруг бүрүзү эки киришкеш, башкыларның макталын чедип алганнар. Башкыларның демниг, бот-боттарынга дузалажып өөренгени аажок, өөреникчилериң идепкейин көдүрүп шыдаар аргалыг болган.

Ол кичээлге олурушкаш, класстың өөреникчилериниң пинти сайзыралын, Тыва Дугайында хөйну билирин магадап көрдүвүс.

2-ги класска Аязат Сүгеевна Кечил-оол «Тос-ла чүүн малымайны азыраза, бөйыыр-ла мен» деп темага блиц-оюн кичээл эрттирген. Бо кичээлдиң өске башкыларның кичээлдериндеи ылгалдыг эки талаларынга доктаан көрейн.

Самбырада тос чүүн малдың чуруктары база күшажыл дугайында үлегер домактар делгеттинген. Оон ынай Тыва Республиканың ыдык ырызын магнитофонга бижиткеш, оожум кылдыр ырладын кааны кичээлдиң пинти аянын черле онзагай болдуруп турар чорду.

Тос чүүн малды бистиң ада-өгбелеривис шагдан тура азырап чорааннар, а бо садыг-саарылганың берге үезинде чүгле мал-маганыг кижи тодуг-догаа чурттан болур дээрзин башкы бичии чаштарга кончуг биллингир, бөдүүн дыл кырынга чугаалап, тайылбырлап берди. Тос чүзүп малды башкы үш бөлүкке чаргаш, бөлүк бүрүзүнге хамаарышкан малларын ажыктыын, оларның азыралының онзагайынга доктаагаан.

Оон дидактиктиг баштак оюннарны башкы ойнадын эгеледи. — Мээн ошкум ийи анай төрүнкеп, а сээн хупаң база-ла ийи анай төрүнкендир. Шупту каш апайлыг болган-дыр бис, уруглар? — деп айтырарга, ийнги класс-чылар дүргепи кончуг:

— Дөрт — деп харыылаан.

Хой, ишек дугайында мындыг янзыдыг баштак бодалга-оюннарны ойнаткан соонда башкы:

— Бора-Тайганың хуналары, кошкарлары, бугалары безин төрүп эгелээн, баяндыр бис, уруглар — деп баштактаныырга, уруглар боттарының частырын эскерип каашкаанда чугаалааннар.

— Тевени, өшкүү, хойну, бени, ишекти кайы талазындан саарыл? Каш ооллуул, каш эмиглигил? — дээш айтырыглар уруглларга кончуг солун, оларның сагынгыр-тывынгыр, хайгаарааттал чүүн сайзыраарынга ажыктыг кичээл болган.

«Мээн ынак малым» деп

Тыва дыл кичээли

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ-БИЛЕ

чогаадыгларындан алгаш көөрге, уруглардың бижимел чугаазы аажок сайзырангай, оларның сагынгыр-тывынгыр чоруу бедик деңнелде-дир деп эскерливис. Оон соонда тыва оюннар, үлегер домактар, тывызыктар, кожамыктар үзүктел чок болду. Пинтизи-биле бешки классчылар Тыва дугайында кандыг-даа айтырыг салдыларга эки харыылаар болдулар. Мөөрейге олуруг бүрүзү эки киришкеш, башкыларның макталын чедип алганнар. Башкыларның демниг, бот-боттарынга дузалажып өөренгени аажок, өөреникчилериң идепкейин көдүрүп шыдаар аргалыг болган.

Ол кичээлге олурушкаш, класстың өөреникчилериниң пинти сайзыралын, Тыва Дугайында хөйну билирин магадап көрдүвүс.

2-ги класска Аязат Сүгеевна Кечил-оол «Тос-ла чүүн малымайны азыраза, бөйыыр-ла мен» деп темага блиц-оюн кичээл эрттирген. Бо кичээлдиң өске башкыларның кичээлдериндеи ылгалдыг эки талаларынга доктаан көрейн.

Самбырада тос чүүн малдың чуруктары база күшажыл дугайында үлегер домактар делгеттинген. Оон ынай Тыва Республиканың ыдык ырызын магнитофонга бижиткеш, оожум кылдыр ырладын кааны кичээлдиң пинти аянын черле онзагай болдуруп турар чорду.

Тос чүүн малды бистиң ада-өгбелеривис шагдан тура азырап чорааннар, а бо садыг-саарылганың берге үезинде чүгле мал-маганыг кижи тодуг-догаа чурттан болур дээрзин башкы бичии чаштарга кончуг биллингир, бөдүүн дыл кырынга чугаалап, тайылбырлап берди. Тос чүзүп малды башкы үш бөлүкке чаргаш, бөлүк бүрүзүнге хамаарышкан малларын ажыктыын, оларның азыралының онзагайынга доктаагаан.

Оон дидактиктиг баштак оюннарны башкы ойнадын эгеледи. — Мээн ошкум ийи анай төрүнкеп, а сээн хупаң база-ла ийи анай төрүнкендир. Шупту каш апайлыг болган-дыр бис, уруглар? — деп айтырарга, ийнги класс-чылар дүргепи кончуг:

— Дөрт — деп харыылаан.

Хой, ишек дугайында мындыг янзыдыг баштак бодалга-оюннарны ойнаткан соонда башкы:

— Бора-Тайганың хуналары, кошкарлары, бугалары безин төрүп эгелээн, баяндыр бис, уруглар — деп баштактаныырга, уруглар боттарының частырын эскерип каашкаанда чугаалааннар.

— Тевени, өшкүү, хойну, бени, ишекти кайы талазындан саарыл? Каш ооллуул, каш эмиглигил? — дээш айтырыглар уруглларга кончуг солун, оларның сагынгыр-тывынгыр, хайгаарааттал чүүн сайзыраарынга ажыктыг кичээл болган.

«Мээн ынак малым» деп темага блиц-оюн кичээл эрттирген. Бо кичээлдиң өске башкыларның кичээлдериндеи ылгалдыг эки талаларынга доктаан көрейн.

Самбырада тос чүүн малдың чуруктары база күшажыл дугайында үлегер домактар делгеттинген. Оон ынай Тыва Республиканың ыдык ырызын магнитофонга бижиткеш, оожум кылдыр ырладын кааны кичээлдиң пинти аянын черле онзагай болдуруп турар чорду.

Тос чүүн малды бистиң ада-өгбелеривис шагдан тура азырап чорааннар, а бо садыг-саарылганың берге үезинде чүгле мал-маганыг кижи тодуг-догаа чурттан болур дээрзин башкы бичии чаштарга кончуг биллингир, бөдүүн дыл кырынга чугаалап, тайылбырлап берди. Тос чүзүп малды башкы үш бөлүкке чаргаш, бөлүк бүрүзүнге хамаарышкан малларын ажыктыын, оларның азыралының онзагайынга доктаагаан.

Оон дидактиктиг баштак оюннарны башкы ойнадын эгеледи. — Мээн ошкум ийи анай төрүнкеп, а сээн хупаң база-ла ийи анай төрүнкендир. Шупту каш апайлыг болган-дыр бис, уруглар? — деп айтырарга, ийнги класс-чылар дүргепи кончуг:

— Дөрт — деп харыылаан.

Хой, ишек дугайында мындыг янзыдыг баштак бодалга-оюннарны ойнаткан соонда башкы:

— Бора-Тайганың хуналары, кошкарлары, бугалары безин төрүп эгелээн, баяндыр бис, уруглар — деп баштактаныырга, уруглар боттарының частырын эскерип каашкаанда чугаалааннар.

— Тевени, өшкүү, хойну, бени, ишекти кайы талазындан саарыл? Каш ооллуул, каш эмиглигил? — дээш айтырыглар уруглларга кончуг солун, оларның сагынгыр-тывынгыр, хайгаарааттал чүүн сайзыраарынга ажыктыг кичээл болган.

«Мээн ынак малым» деп

БОРА-ТАЙГА КЫСТАРЫ БЕ?

Бора-бора аттар турар
Бора-Тайга аттары бе?
Бөрөөк кара кыстар турар
Бора-Тайга кыстары бе?—

деп ырлажын чораан. Бора-Тайгага келгенивисти эскербейн барган болдувус. Бо-ла болгай, келиксээн школавыс. Киреп кээрге-ле, өөгүр чараш чуруктар, улгаттыр бижигилээн эртем дугайында үлегер домактар, алгыш-йөрээлдер...

Башкылар бисти эвилеп-ээлдеп уткуп алгаш, хүн планы-биле кончуг дүргеп таныштыра каскаш, школа иштинде тип каан өгже чалады. Манчы-хуужуур, тыва далган, сүттүг сарыг шай дээш, черле чүүү чок дээр боор. Аштаныр-чемненгенивис соонда, школаны эргий кезип, класстарның дериттингенин магадап көөр үени бергени дыка өөрүнчүг болду.

Улусчу педагогика-биле ажылдан турар республикада сураглыг школа ындыгла ыйнаан, бистиң боттарывыстың билиивисти шылган, мөөрей эрттирген. Институттун башкылары, сургуулдары үш бөлүкке үстүн алгаш, аңгы-аңгы өргээлерже киреп-ле эгелеливис. Тыва оюннар өргээзинге киреп, сайзанактап, Аскак-Кадайлап ойнадывыс-даа. Дараазында улустун ырлары, чаагай чанчылдар, аас чогаал өргээлериче киреп, шылгалданы туттувус. Мөөрей катыы-хөг-биле төнген соонда, «Магаданчыг кежээ» деп таныжылга кежээзи пайыралдың концерти-биле эгелээн. Эгезинде бис, студентилер школа коллективиже болгаш өөреникчилерге байыр чедирип, концерт көргүстүвүс. Бора-тайгажылар Солун-оол Монгушту, МАР-ның төлөөлөри, бистиң бешки курстун студентилери Баянсайхан Оюнбадам, Цецегдарны катап-катап чалап турдулар. Башкыларывыс база-ла концертке киржин, орукка төрүттүнген кожаң ырларын бараалгаткан.

Дараазында ээлчег школачыларга келген. Олар бистерге солун концертин көргүзүп, кежээге дээр пайыралдың ыры-шоору үзүктелбээн.

Кажан башкылар ажылагыйын чорудун турда, бистер студентилер өөреникчилер-биле солун ужуражылгаларны кылын, хостуг чугааны чоруткан бис.

Школада өөредилге-кижизидилге ажылы кончуг бедик деңнелде дээрзин эскердивис. Ында беш төп ажылдан турар: «Үш үне — Черим, Чонум, Дылым», «Чалыы салгал», «Уран түүл», «Билиг», «Класс —Школа —Микрорайон», «Кадыкшыл». Мындыг эки угланыышкын-биле ажылдан турар школада өөреникчилериң өөредилгези, корумчуруму үлегерлиг болбайн канчаар дээн сеткил-биле бора-тайгажылар-биле байыр-лаштывыс.

Надежда КУУЛАР.
Башкы институдунун үшкү курсчузу.

НҮҮРҮМ ЧОГУЛ

Аравыстап
Чалбыышталдыр өскүүн
оргаш,
Ара өжүп,
Чавырылган ынакшыл дээш,
Кыйывыс-даа
Карак чажы амзаваан бис.
Ынчалза-даа
Хөрек ойген шак ол балыг,
Ындып сеткил
Хөөпү болуп, хуула берген.
Ынчангаштың
Хөйну бодап чоруур боор
сен.
Чүгле чаңгыс
Чүден артык чагыым бо-
дур —
Чүүгү салам,
Чүрээн силгин дүвүретпе.
Ымзаныгны
Ыскарын бээр нүүрүм чогул.

Алефтина ОНДАР.
ККПИ-ниң доозукчузу.

Орус дыл кичээли

ҮРГҮЛЧҮ ДИЛЭЭШКИНДЕ...

Тыва школаларда өөреникчилерге өске девискээрде чурттап турар чоннарның байлак аас чогаалының дугайында билиглерни бээр кижи — литература башкызы.

Дыл, чогаал башкылаашкынын экижидер талазы-биле чаа арга-методтарны үргүлүү дилеп, тып турар кижилерге Бора-Тайга школазының башкызы Розалия Бораевна Куулар хамааржыр. Бо школага Розалия Бораевна ажылдаа-ла 9 чыл чедип турар. Улусчу педагогиканың элементилерин орус дыл, литература кичээлдеринге канчаар ажыглан болурул деп айтырыг башкыны үргүлүү дүвүредип чоруур. Улустарның аас чогаалында дөмейлешкек үүлдерни ажыглан турган орус дыл кичээлдеринге өөреникчилериниң сонуургалын бедидип болуруп Розалия Бораевнаның кичээлдери бадыткан турар. Чижектен көрээлиңер.

7-ги класс. Темазы «Колыбельная песня» (Өпей ыры). Кичээлдиң дерилгези: ойнаарыкстар, карточкалар, магнитофон. Самбырада: «Чеже авалар барыл, ынча өпей ыры бар», «Өпей ыры дээрге, бичии чаш кижи-биле ооң авазын тулуштуруп турар удазын-дыр». Кичээл демнежилге хевирлиг кичээли. Тыва болгаш орус аас чогаалында өпей ыры дугайында билиглерни берип турар.

Кичээлдиң чорудуу. Башкы өөреникчилерге кичээлдиң сорулгазын бөдүүн, чедимчелиг сөстер-биле тайылбырлаан:

— Богүн кичээливиске орус улустун аас чогаалында бичии уругларга тураскааткан байлак, солун жанр — өпей ырылары-биле таныжар бис. Өпей ырларның онзагай талаларын өөренип көөр бис. Тыва улустун өпей ырларының дугайында силерге Зинаида Кошкар-ооловна чугаалап бээр.

Өөреникчилер аас чогаалының дугайында катаптаан. саазыннарга ооң хевирлерин санап бижээн. Ол үеде магнитофонда бижиткен өпей ырын уруглар дыңнап орар. Чоорту чаа темаже башкы «көвүргүү» туткан. Словарь-биле ажылга башкы «колыбель» деп сөске синонимнер тыптырган. тыва дылче очулдуртурган — «кавай», «убаюкивает» деп кылыг сөзүнүн тайылбырын берген. —«өпейлеп турар».

Розалия Бораевна чаа теманы беседа аргазын ажыглап турган тайылбырлаан.

— Өпей ырларын кым чогаадын турарыл?

— Оларны кымга, кажан ырлап бээрил?

— Канчаар ырлаарыл?

«Тамчыктыг удунар, чаштар» деп дамчыдылгада өпей ырыы, ойнаар-кыстарын өпейлевишаан, уруглар дыңнап, ырлааннар.

Орус чогаалдарда өпей ырлары база бар. (М. Лермонтовтун «Спи, младенец мой прекрасный» деп өпей ырызын дыңнаан). Орус чонун аас чогаалында диссбиле холбашкан өпей ырлар бар («Котенька-коток»). Диспей — бичии чаштарны камгалаар деп турган, ынчангаш диспеекти кавайга орус чон бичии чаш кижи-биле салып каар турган. Самбырада бижээн домактарны өөреникчилер номчаан, утказын тайылбырлаан. «Бичии чаш дуңмаларыңарны канчаар өпейлээр силер?» — деп, башкы айтырган. Уруглар билир ырларыбиле ойнаар-кыс «дуңмаларын» өпейлээн.

Тыва дыл, чогаал башкызы Зинаида Кошкар-ооловна Ховалыг тыва аас чогаалында өпей ыры дугайында уруглларга чугаалап берген. «Өпей ыры — не биле чаштын сеткил-сагыжының харылзаазының көвүрүү. Өпей ыры — аас-кежиктиң ыдык демдээ, амыдыралдын бүрүн чаяалгазы». Башкы тыва өпей ырларның онзагайын уруглларга тодазы-биле чугаалаан. «Башчынын мындыг эмоционалдыг чугаазы уруглларга дээштиг болбайн аан.

Кичээлге үстүү класстың өөреникчизи Юля Ондар «Өпей уруум, Саянажыым» деп ыры-биле бараан болган.

Кичээлдиң түңнелин өөреникчилер боттары үндүрүп турары онзагай. Кичээлге олурушкан тыва аас чогаалының шинчилекчизи, профессор Д. С. Куулар уруглларга чагыг сөзүн берген.

Өпей ырынга тураскааткан бо кичээл — башкы-биле өөреникчилериниң демниг ажылын көргүскен кичээл. Уруглардың аас чогаалга сонуургалы улам белиири чигзиниг чок. Шуут четпестер чок кичээлдер турбас, бо кичээлде база-ла частырыглар бар, ылангыя словарь ажылы, ышын адалга база чугаа сайзырадылгазының талазыбиле четпестер барын олурушкан башкылар, методистер демдеглээн.

Розалия Бораевнаның А. С. Пушкинниң лириказынга тураскааткан кичээлинге янзы-бүрү чуруктар, магнитофонга бижиткен шүлүктер, портреттер ажыглаттынган. Уруглар А. С. Пушкинниң шүлүктерин шээжи-биле чугаалан, номчуп турары багай эвес. Ынакшыл темазынга бижээн шүлүктеринге даянып алгаш, башкы «Ынакшыл деп чүл?» деп дискуссия эрттирерин планнап турар.

Розалия Бораевна — тыва өөреникчилерге Пушкинниң, Лермонтовтун, Цветаевانың онзагай «делегейинче» эжикти ажыдын берип турар башкы. Оон бир күзели — школазының эргинизиндеи литературага ынак, сонуургалдыг кижилерни үдээри.

Башкының ажылында каалама орук чок, ынчалза-даа «кым дилеп чоруурул, ол кезээде тып алыр».

Бичен ОНДАР.
Филология эртемериниң кандидады.

СОЛУН КИЧЭЭЛ

Өске училищелер-биле дуржулга солчур, улусчу педагогиканы өөредилге планынче киирер, кичээлдерге ажыглаар сорулгалыг ажык кичээл Шагаан-Арыгның № 8 профессионал-техниктиг училищезинге болуп эрткен.

Аңаа Кызылдың № 1, 4, 10 база Ак-Довуракның № 3 профтехучилищелериндеи төлөөлер: төөгү башкылары, методистер, өөредилге болгаш кижизидилге талазы-биле директорнун оралакчылары киришкеннер.

«Тыва аъш-чем» деп темага эрткен поварлар болүүнүң кичээли солун эрткен. Ону башкы Ирина Кыргысовна Эртине белеткээн.

Роза БАЛДАНАЙ.
Училищеде өөредилге-кижизидилгелиг ажылдың эргелекчизи.

Чылыг сөс

ЧЕТТИРДИМ

Мен Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге ажылдап чорааш, оон пенсияже үнген мен. Оон бээр үр-ле үе эрткен. Ам мээн харым 77, назы кыраан, аарыг-аржык оюп эртпээн, бирги бөлүктүн инвалиди мен. Бо үенин иштинде мээн ажылдап чораан коллективим мени утпайн чоруурунга дыка өөрүп чоруур мен.

Чыл санында байырлалдар таварыштыр менээ байыр чедирип, эвээш-бичедаа болза, акша дузаламчызын көргүзүп келгеннер. Эрткен чылын, сөөлгү катап, музейниң калган директору Аныш Дыртый-ооловна Дамдынчан боду келгеш, байыр чедирип, акша эккеп бергенин кажан-даа кайын уттур ийик мен.

Хамык ужур акша-көпеек алырында-даа эвес, кижини утпайн сактып чоруур улус бары улуг өөрүшкү болур чүве-дир. Олар чүгле меңээ эвес, бүгү пенсионерлерге сагыш салып турар улус. Ынчангаш музейниң администрациязынга, профэвилелинге, бүгү-ле ажылдакчыларынга, эң ылаңгыя кады ажылдап чораан дунмаларын Монгуш Бора-Хөөевич Кенин-Лопсанга, Елена Щыпарановна Бай-Карага, Евгения Зиновьевна Осмоловскаяга, Валентина Барымаевна Норбуга, Кара-Кыс Шүгдүр-ооловна Монгушка эң-не экини күзеп, ажыл-ижинге чеднишкиннерни, аас-кежиктиг, кадыкшылды күзедим.

Дарья ТЕМБРЕК.

Уран чүүлге кызыгаар чок

БЕРЛИНГЕ ДЕЛГЕЛГЕ

Тыванын Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң эртем ажылдакчыларының 65 чыл дургузунда чыын азы Тыванын болгаш Россияның культура намыларын дамчыштыр белекке алган экспонаттарының коллекциязы аажок байлак. Ооң эң солун материалдары чурттун болгаш даштыкының улуг-улуг көрүлде залдарынга болгулаан делгелгелерге салдынып, эвээш эвес көрүкчүлерниң улуг сонуургалын чаалап ап келген. Бистиң музейивистиң экспонаттарының үүдеп артык ховар солунун, кататтаттынмас сизагейин дыка хөй даштыкы эртемденнер демдеглеп турарлар.

Ол материалдарының арызындан онзагай черни 17-ле харлыг турган чырык өртемчейден чарлып, мөчээн чурукчу Надя Рушеванын коллекциязы ээлеп турар. Ону аныяк чурукчунун азы Н. Д. Ажыкмаа Культураның совет фондузун дамчыштыр 1987 чылда биске дамчыдып берген. Оон бээрле ол чуруктар бистиинге, республикадан дашкаар чангыс эвес удаа делгеттинин келген.

Германиянын пайысылалы Берлин хоорайга аныяк чурукчунун ажылдарының база бир делгелгези Россияның Эртем болгаш культура бажыңының улуг залында чоокта чаа болун эрткен. Бажыңның удуртулгазы-биле харылзаа тударынга улуг дузаны амгы үеде ол хоорайда чурттан турар бистин чангыс чер-чурттуувус Рита Сумбаа көргүзүп, биске деткимче чедирер спонсорну — Барын чүк болгаш Чөөн чүк аразынга ужуражылгалар фондузун-даа тышкан. Фондунун кежигүннери — колдуунда фашизмге удур демиселичилер, а даргазы — дээди Марш. Ол организация Надя Рушеванын чуруктарының, открыткаларының чыындызын болгаш аныяк чурукчунун автопортредин парлаан делгелге чарлалын үндүреринге улуг дузаны биске көргүскен.

Надя Рушеванын ады Германияга мооң мурнундала билдингир турган. Оон чуруктарының бир делгелгейи адаа беш чыл бурунгаар болган. Ынчангаш делгелгени белеткеп турувуста-ла көрүкчүлер кээн эгелеп, оон кажан ажыттынарын улуг сонуургал-биле айтырып турганнар. Ол-ла үеде Фондунун даргазы дээрги Марш-биле хаңы таныжар аргалыг боллувус. Ол ийи хонук дургузунда Надяның чуруктарын аажок хынамчалыг көрүп келгеш, делгелге солун болур болгаш ацаа хей черге акша үндүрбейн турарынга бүзүрээн хевирлиг. Ажыы-биле чугаалаарга, немецтер акшага эвээш хынаыр, аажок камныг улус деп билген бис, анаа хей черге олар кажан-даа акша чарыастар.

Бистиң делгелгевистиң ажыдыышкынын кежээкинин 7 шак деп каанынга баштай эвээш-не хомудаан бис, бодаарывыска, эмин эрттир орай хевирлиг болган. Ынчалза-даа Рита болгаш оон ашаа Штеффан бо черниң чуруму ындыг деп бисти оожургадын кааннар. Ында ажыл шагы кежээ 16 шакта доостур, ынчангаш кайнаар-бир чер баар деэн кижилер анаа белеткенин ап, оске-даа ажыл-хөрээн аайлан ап четтигиптерлер. Оон кадында хоорай дыка улуг, кайы-бир чер чедил алырынга эвээш эвес үе-шак негеттинер анаар. Ындыг-даа болза транспорт шимчээнкининде кандыг-даа бергедээшкиннер чогун дораанца айтын каары чугула: транспорт маңан 5 минута өзүн чедир турбас силер. Трамвайга, метрога, ийи каът автобустарга дыка хостуг, пассажирлер ботботтарын хүндүлежир, ыыткыр чугаалажып, каттыржып турар кижилер-даа чок, а алгыржыр дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Бистиң даштыкы хевиривистеп, арыг-шырайларывыстан хоорайның аалчылары бис дээрзи иле болган боор, колдуунда-ла шупту пассажирлер, ылаңгыя улгады берген кижилер бис-биле аажок чазык, хүлүмзүрүн мендилежир боор чорду.

А пиитизи-биле хоорайда оске чурттардан, ылаңгыя Россиядан көжүп келген кижилер дыка хөй дээр чораан. Ынчалза-даа олардың амыдырал-чуртталгазының байдалы ындыг-ла амыр эвес. Ажыл тып аары аажок берге. Германияда боттарынын ажыл чоктары олар чокка-ла четчир. Ацаа Москва чурттуг Мишель дээр херээжен-биле таныжын алган бис. Ацаа — немец эмчи, боду база дээди эмчи эртемниг, Москвага ажылдап турган. А Германияга ооң эмчи дипломун херексевээн, хүлээп көрбээн, ынчангаш ол хууда клиникада сестралан ажылдап турар, а алыр шалыны шак-ла ындыг немец эмчи сестраларындан ийи катап эвээш.

Даштындан көорге, Берлинде амыдырал чараш-ла, бодаарга, шупту-ла кижилер тодуг-догаа, бай-шыырак хевирлиг. Магазиннерниң делгиирлери янзы-бүрү бараанналардан углуп буступ дүжер чыгыы. Берлиниң барының чартыында янзы-бүрү рекламалар, чарлаалар каракка дыка иле көскү. Биеэдеги берлин ханазындан чүүдаа артпаан, бо чүс чыллың төнчүзүнге чедир ол хосталган черлерге чаа бажыңнар, колдуунда фирмалар офистери (баштаар черлери) туттуна бээр.

Пиитизи-биле амыдырарчурттаары амыр эвес, бүгүле чүвениң өртээ аажок бедик деп билген бис. Чаңгыс бистиң музейивистиң материалдарын, ылаңгыя хамнар дугайында чүүлдерни аажок сонуургаар кижи болган. Ынчангаш келир үеде кажан-бир ол материалдарны ооң музейинге делгелгеринин дугайында күзелин-даа илеретти. Бис аңаа удурланмаан бис, ындыг делгелге база Германияга ажыттынар боор деэрзинге идеген арткан бис.

Делгелгени ажыдын турда, бистиң музейниң директорунун оралакчызы Л. М. Салчак Надяның азазы Наталья Дойдаловнанын көрүкчүлерге чагаазын номчуп таныштырды. Оон долу сөзүглели бо:

«Надя Рушеванын чуруктарының делгелгезинге келген хүндүлүг көрүкчүлер!

Надя Рушеванын чуруктарының Берлинде болун турар делгелгези — ол дээрге мээн уруумнун арттырын кааны он мун ажыг чуруктарының чүгле дамды кезээ-дир. Ол хөй эвес болбайн аан, ынчалза-даа Надяның чогаадыкчы ажылын сонуургаан чоруурларга оон кайы-даа хирес кезээ солун, чугула болур ужуррлуг. Көрүкчүлерниң хөй кезии аныяк чурукчунун графиказы-биле бир-ле дугаар таныжар чадавас. Ол таныжылга олардың сагыш-сеткилинге тааржыр боор дээрзинге идеген артым.

Ол делгелгеге дыка хөй кайгамчык солун чуруктарыңы кирбейн баргаңынга хараадаар-дыр мен. М. Булгаковтун «Мастер болгаш Маргарита» деп парын романынга, Шекспирниң «Гамлединге», бурун шагның тоолчугу делгейинге хамаарышкан чуруктар, «Адам болгаш Ева», «Аполлон биле Дафна» дээн хевирлиг оске-даа ажылдар-дыр ийин. Олардың мээн уруум 15-16 харлыг турган чураан чүве. Уран чүүлдү Дмитрий Сергеевич Лихачев, Василий Алексеевич Ватагин, Владимир Иковлевич Лапшин дээн ышкаш кончуг эки билир кижилер болгаш оондаа өске мерген угаанныглар ол чуруктарны өедин-биле үпелеп көргеннер.

1988 чылда Россияның Культура фондузунга уруумнун 10 мун ажыг чуруун кандыг-даа өртектөлевир чокка дамчыдып берген мен. Ынчалза-даа амгы үеде делгелгелер организастларының дугайында дутуржун алыры дыка бергедеп, нарыыдан барган, ол дыка-лал хомуданчыг.

Уруумнун онзагай чогаадыкчы чоруу-биле берлинчилерни такыштырыксаан чангыс чер-чурттугларым — Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчыларынга сеткилимнин ханызындан өөрүп четтирдим.

1983 чылда Берлинге үнген «Улуг чурукчуларның графиказы» деп альбомнун авторларынга база өөрүп четтирдим, ында уруумнун сөөлгү чуруктарының бирээзи — «Аполлон биле Дафна» база бар.

Силерниң кайгамчык чараш, өндүр улуг Бетховеннун, Бахтың болгаш Гётенин өлүм чок чогаалдарында алдаржыттынган, бүгү-ле үеларнин дургузунда амыдырал өскерлин, экижип келген болгаш чечектелин турар черицерге барган болзумза, болумну аажок аас-кежиктиг кижи деп санаар ийик мен.

Ынчалза-даа аарып турарымның үржүүндан Силерниң чалалганарны хүлээп ап шыдавас болганым аажок хомуданчыг-дыр.

Силерге яенин чылыыбыле Н. Д. АЖЫКМАА — РУШЕВА.

1994 чылдың октябрь 23. Москва хоорай».

Делгелгеге пиитизи-биле 11-ге чурук делгеттинген. Оондаа хоонуу аппарган турган бис, ынчалза-даа улуг залга чуруктар шуптузу сыңыыпнаан. Ынчангаш «Античность», «Балет», «Тыва», «Чөөп чүк», «Улустарның найыралы», «Амгы үе», «Шекспир», Пушкиниана» деэн эң солун сериларны белеткээн бис.

Көрүкчүлерниң биске салган баштайгы айтырыы: «Надя Рушева Тывага кандыг хамнарылгалыгыл?» — деп айтырыг болган. «Надяның азазы — тыва, Тыванын баштайгы балет артистериниң бирээзи, ындыг болганда Надя оаза — бистиң чангыс чер-чурттуувус» — бистиң харыысыс ындыг болган.

Делгелге эрттирип турганывыс бажыңның бир ажылдакчызы биске мынча диди: «Силерниң делгелгеннерниң ажыдыышкынынга дыка хөй кижи келген-дир. Маңаа мындыг хөй кижи келген турганын сагыымайн тур мен. Сөөлгү үеде бо Бажың дээрге өлүг биле домей турган чүве-ле болгай».

Ол-ла хүн бистиң дужувуста бажынга база бир оске чурулга делгелгези ажыттынып турган, анаа чүгле каш борбак кижи келген дээр чораан.

Надя Рушеванын чуруктарының Берлинге эрткен делгелгезинин дугайында демдеглелдерими мооң-биле доозун, аныяк чурукчунун чогаадыкчы ажылчорудулгазының, оон авазы Наталья Дойдаловнанын дугайында чугааны солунун чоокку үндүрүлгелериниң бирээзинге уламчылаарымны номчукчуларга аазан каар бодай-дыр мен.

Анна ДЫРТЫК-ООЛ.

Чурт-шинчилел музейиниң фонд эргелекчизи.

Демдеглелдер

ЧАЗЫЙЛАРНЫ АМДАЖЫТПАС

Чөөн-Хемчик кожуунунун бойдус камгалалының эргелериниң ажылдакчылары аң-мен, балык-байлаң төтчеглээр кижилер-биле демисежир дээш бар-ла хемчеглерни ап чорудуп турар. Эргелел машина-техника-биле кошкак хандыртынган-даа болза, чөпшээрел чокка аң өлүрүп турар кижилерни тайгадан туткан. оларның күрүнеге чедирген когаралын төледип, торгаалдарга онаап келген.

Чамдык чазый кижилер мырыңай-ла аңнаарын хораан черлерден безин аңнарны адын алыр апарган. Шеминиң күрүне заказнигинге болган таварылганы манаа чижекке киирип көрейн. Бо черге аңнаары хоруглуг, аңнарның өзеринге бүгү-ле таарымчалыг байдал мында бар боорга, заказник кылган чүве. База маңаа машина-техника чорбас ужурлуг.

Ындыг-даа болза, чазыйчилби кижилер чуруму каржызы-биле үреп, моон аң аткаш чорун орда, тулун алдывыс. Бо болуушкун октябрь 6-да болган чүве. Чөөн-Хемчик кожуунун ИХК-ның ажылдакчылары-биле бо девискээрге рейдини чорудун келген бис. Бисче уткуй ДТ-75 маркалыг трактор чорун олур.

Доктааткан хынаарга, «Шеми» коллективтиг ажыл-агыйның тракторизи Доржу Кулар биле ажылчыны Оттук-оол Кара-Сал болган. Тракторнун тергезинден эзирактиг элик база тывылган. Оларны мырыңай чаа өлүргени көңгус иллеңі чорду. Ол ышкан араалыг ТОЗ-8 боолу, бир дүүргени база тыпты. Бо бооларның чөпшээрели чок, ону эдилээр эргези шинчээш, хүлээп алгаш, атсывыш, аарыг-аржыныңы төөгүзүн бижээш, чыттырар өрээлче чорударына белеткээр хүлээлгелиг кижи. Оңкылыр ижи чүгле оон-биле кызыгаарлаттынмас. Эмелгениң өрээлдерин арыглаштаар. Аңаа бо ажылчын кыс Чодураның холдары дегбеске кайын боор. Ол-ла өрээлдерни эргин чорун турган, чамдыкта «Чодураалыг чокак кижилер дээш хавырар ужурга таварышкан бис. Араалыг боолу Эрес-оол Куулар дээр кижиден ачылап алганын өчээннер.

Төтчеглекчилериң кырынга ийи эликтн оорлан өлүргениниң дугайында актыны турган. Ийи эликтн бооланының торгаалы бир миллион 132 мун акшаны оларга төледир дугайында актыны база тургустувус.

Бо трактористер тайгага ыяш белеткээр даалганы ажыл-агый дирекциязындан алган. Олар ол ажылын кылбайн, аңнан чораннар. Тракторнун турганының, кыварчаар материалды ажылгаанының өртээн база төлээр апаарлар. Оон ынай чөпшээрел чок боолар эдилеп, аңнар остүрер черге аңнааны дээш оларны судтаар ужурлуг.

База-ла ол девискээрден чеди төтчеглекчи балык четкилеп турганы рейд бригадазынга туттурган. Бо балыкчылар база-ла күрүне заказнигиниң иштинден «олча-кежик» сүрүп чораннар. Балыктар Хемчиктен үнгеш, Шеми хемниң доңмас кара суунга дупчулай бергеннер. Дупчулаан балыкты четкиле-биле шүүрээри хоруглуг. Ындыг кээргенчиг балыктарны шүүреп аппаарга, хемнерде балык чок болбайн капчаар.

Рейд бригадазы балыкты төтчеглекчилер 2-3 кг чедир шүүрей берген турда соксаткан. Күрүне заказнигиниң девискээринге балык тутпас үеде балыктааны дээш бо төтчеглекчилериң кырынга актыны тургускан. Оларның үүлгеткен херээн истелге органынче дамчыдын берген. Ол доосту бээрге, балыкчыларның ат-сывын, торгаалын солунга бижий бээр бис.

Анаш-оол БАДЫРГЫ.

Чөөн-Хемчик кожуунун бойдус камгалалының комитединиң даргазы.

АЖЫЛЧЫН КЫС ЧОДУРААА

Эмнелгеде санитаркалар дээрге ол черниң кол ажылчылериниң бирээзи болур чүве-дир. Кызылда пиити аарыглар эмнелгезинде ындыг ажылдакчылар ээлеп каан кижи. Оларның бирээзинин адын Чодураа Оржак дээр. Аккыр халатты ол кедиптер. Таныттынмастай бээр. Үүгле оон кан-кара бажының дүктери ак бөрт адаанга улам кара көстүр.

Чодураа чүү-даа кылырла — аарыг улуска бээр чоорганнар, хеп аймаа оон хайгааралында. Адаккы каътта хеп ыыгжаар өрээлдин аай-бажын ол билир. Эмнелгеге чыдын эмнедир деэн улуска хепти оон ап бээр. Оларның ужулган хевин айлап, чуурмулун, алын бижип, долу бүрүткээш ыыгжаар.

Чодураа колдуунда улустуң ижи-чүгле оон-биле кызыгаарлаттынмас. Эмнелгениң өрээлдерин арыглаштаар. Аңаа бо ажылчын кыс Чодураның холдары дегбеске кайын боор. Ол-ла өрээлдерни эргин чорун турган, чамдыкта «Чодураалыг чокпак арыг чоолбурааңнап туру-ла сен, чоруун кылгаш келир эжим ынчаштан бээр келир-ле боор» — деп, сымыранын ырлап турар. Чамдыкта ол чодураа дээр чараш үүнүн дугайында ацгыацгы ырларны ырлагылаар. Ынчалза-даа оон сөстери билдинмес, демги ол аргаарыглан агын бадын, кыцыртканынын чыдар кылаңкара дамырактын ыңгыраан үүнүне оон үүн демейлежир чораан.

Ондар ОХЕМЧИК.

ХӨӨРЕДИГ ЧОККА

Кезек өг-бүле эдеришкен эштеривис-биле дыштанылгавысты колдуунда бойдуска эрттирериң кызыдын чордувус. Кижи бойдустуң төлү болганда, кижиге бойдус чаагай кадыкшылды, өөрүшкүнү-даа бээр болгай, үүгле кажан ону үнелеп, камнап билир болзуңза. Ооң-биле кады кандыг-даа ужуралдар таварыжы база-ла солун. Ооң ийизин номчукчуларга бараалгадыйн.

Оон бээр каш чыл эрте берди. Ынчан орай күзүн чүве. Эштеривис-биле Тайга станциязынче кат чыын алыр дээш чоруптувус. Чедер черивиске четтивис — кат-даа хөй, агаар-бойдус-даа дыка таарымчалыг болду. Эжим Долчун-биле элээн кылаштажыкшаш, дыштанын алыр дээш, арга иштинде ажык ой-макка кургаг чудук кырынга олурун алгаш, ажыл-талувус, амыдырал чуртталгавыс дугайында хөөрешкеш, элээн болу бердивис.

Адаавыста шыргай арга иштинден хөлчок улуг сыын бисче бо ла дорт, арай даладаш ышкаш, чиге базын олур. Үнүвүс-даа читкен, шимчээшкин-даа чок олуруптувус. Сыын бисче 25 метр хире чоокшулан келгеш, солагай талаже ээпти. Оон бистин кылаштажын келген оруувуска үскеш, турун алды. Чыт алган боор. Бис ийи үн-даа чок, көөр шаа-биле көрүп, дыка-ла сонуургадывыс. Харын мырыңай: «Ой, характарының чаражын, мыйыстарының улуг чаагайын, артыында да ооргаш калбак» — дижин сымыраштывыс-даа. Сыныывыс турбушаан, ийи-үш-даа минута эрте. Ам үнүвүсту дыңналдыр чугаалажы бээривиске, сыныывыс далаш-даа чок, ыяштар аразынче кирерде улуг мыйыстарын он-солагай талазынче эштей чая туткулаан, чоруй барды.

Бистиң өөрүшкүвүстү чүүлээр, көрген билгенивисти катап сактып, бойдустун дириг, ховар каасталгазын ынчан ылап көргенивис биске улуг шаңнал болган. Сыынның турган черинге челип, ол аразын базымыыс-биле хемчээп, хөөрежип пат-ла болдувус. Оон кочалдарывыс алыр дээш демги олурган чудуувуска ээп келгеш, оожургаш олурун алдывыс. Чугаавыстын аайы-биле сыныывыстың келген оруунче көрүптеримге, демги сыныывыстан оранчок бичип, куузумаар, узун, шиш мыйыстарлыг чүве база-ла бистерже углай шопкуп олур.

— Ой, эжим, ам оо дуу чүү деп чүвел?—деп сымырандым.

Эжим топтап көргеш: «Ой, эжен-не бо, хүлбүс ышкажыл» — деп сымыранды.

Аксым ажыттына берген кайгап олур мен. Хүлбүс демги сыындан-даа чоокшулан келгеш, тура дүшкеш, оң талазынче дап бергеш, база тура дүшкеш, солагай талазынче дап бергеш, база чорбады. Девидексен турары ийдеп, болун оожургадыр дээш-даа ышкаш, ооттаа чүлүп чиир. Шуут хорүй берген ышкаш туруп берди. База-ла арганың кончуг оваарымчалыг черлик аңы-биле бистин ужуражылгавыс минуталар-биле хемчээттинин турду. Ам дыңналдыр шимээрген эгелединис.

—Ээй, шыргайың аразынче дүрген кир! Коргуп, сүртеве, боо, оъктан чайлан чор— деп алгыракы бердивис.

Хүлбүс каш шураан соон да көзүлбейн барды.

Эжиминиң хөөреп, каттырар үнү-даа дыңналбайн турар. Арнынче көөрүмге, шырайында арай-ла дүвүрээнзиг байлал бар.

— Канчан бардың, эжим? — деп сонуургай бердим. Эжим тура: —Че, дүрген машинавысче чоруул — деп мындыг.

— Үүге далажырывыс ол, ам-даа эрте ышкажыл — дидим.

— Чиктиин але, бо черлик аңнарныц, өистеп-даа кортпас, хойбас — кээп-ле турарлар. Ам демги кончуг чүве. — хайыракан чедип келзе канчаар бис, эжим — деп бо-ла.

Баштактаның турары ол чоор бе — дээш, база катап арнынче топтап көрдүм — чок, дыка шыңгыы болду. Ындыг чүве кана турарыл аар деп оожургадырын кызытсымза-даа, кажан кел чорувуста эр улустуң бистиң баар черивисте адыглар бар деп чугаалажын чораны сагыжымга кирип келгеш, мээн база сеткилим дувүрексей берди. Ону эжимге эскертпелин кызыткаш, улуг даашшимээн чокка оожум базыптывыс.

Өөрүвүс чыглып кээрге, сыын, хүлбүс дугайында солун өөрүшкү-биле сонуургаттывыс. А хайыракан дугайында бодалывысты, чугаавысты боттарывыска арттырын алдывыс. Үүге дээрге олар та бүзүрээрлер, та бүзүре вестер.

Шурумаа ШЫЫРАП.

Кызыл хоорай.

Төөгүнүң балалчак арыннары

ИСТЕРИ АРТПЫШААН

Улусчу Тывага 1930 чылдан 1953 чылдың октябрьга чедир тергиинден турган репрессияларга «контр үүлгедилери» дээш, чогум, чеже кижи хосталгазын казыттырын шиттиргенил, а олардан каш кижи дээди хемчег-биле боолаттырын олүрткенил деп айтырыг бо хүнге чедир тодаргай билдинмес болун артын турар.

«Шын» болгаш Тувинская правда» солуннарга 1992 чылда ыракта-ла четче эвес саннар чарлаттынган. ТАР ИХЯ-ның, Тыва АССР-ниң КАК-тың ИХЯ-ның болгаш республика прокуратуразының архивтериндe ол дугайында четче сан чок дизимзе частырыг болбас ийин.

Күрүпениң көскү ажылдакчыларын, ак сеткилдиг, кем-херек үүлгетпээн, ол үениң мурнакчыларын, феодал, лама, хам чораннарны болгаш оларның ажы-толдерин, төрел-ле чыттыг кижилерни «контр» деп чыпшыр тудун өүүлдээш, огулуг истелгелер кылбайн, үүгле буруудадыр, шиттиклин аартадыр сорулгабиле 10 хонук иштинде далаш-биле, истелгеге кылган аттыг болун, суд органнарының чөптүг шиттикли чокка шымдай-ла боолан өлүреринче даалажын турганы — ТАР ИХЯ-зының кол-ла сорулгазы ол турган.

1962 чылдан эгелээш, массалыг репрессияларга таварышкан, хепзиг-даа политиктиг буруу кылбайн, хилиске шиттирген, актыг хөй кижилериң архивте кеземче херектериниң материалдарының хыналдаларын катап чоруткан. Буруузу бадыткаттынмаан актыг кижилерни дирин, өлүрткенин, ацгы-ызыгуурун барымдаалавайн агарткаш, оларның КИЖИ деп арыг аттарын эгидин, херээнден агарган деп шынзылганы холдарынга тыыскаш, хавырткан хөрекгизиниң төлевирин эгиткен. Оларның социал камгалалының айтырыгларын чөптүг шиитпирлээр талазы-биле эдээн боттуг хемчеглер Тыва Республикага боттанган.

Ынчалзажок ханныг репрессияларның тыва черде арттырган истери, Тыванын хөй национальдыг чонунга халдаткан каргыштыг уржуктары ам-даа эчизиге чедир арыгаттынмаан. Репрессиялардан качыгдаанарының Конституцияда хоолужуткан өүрүн эргелерин камгалаар айтырыглар долузу-биле шиитпирлеттинмээн.

Терроржу репрессиялардан хилиске өлүрткел хөй кижиниң чаңгызының-даа соок-мочүзү бо хүнге чедир тывылоаан. Үүгле Сат Чурмит-Тажы-биле кады ооолаттырын олүрткен 7 кижиниң мага-бодун ,дилеп турар, а олардан өскелериниң дилеп тывар ажылдар ам-даа эгелевээн. Агарган кижилериң холунда агарган деп шынзылганы ол бо хүнге чедир тывылоаан. Үүгле Сат Чурмит-Тажы-биле кады ооолаттырын олүрткен 7 кижиниң мага-бодун ,дилеп турар, а олардан өскелериниң дилеп тывар ажылдар ам-даа эгелевээн. Агарган кижилериң холунда агарган деп шынзылганы ол бо хүнге чедир тывылоаан. Үүгле Сат Чурмит-Тажы-биле кады ооолаттырын олүрткен 7 кижиниң мага-бодун ,дилеп турар, а олардан өскелериниң дилеп тывар ажылдар ам-даа эгелевээн. Агарган кижилериң холунда агарган деп шынзылганы холдарынга тыыскаш, хавырткан хөрекгизиниң төлевирин эгиткен. Оларның социал камгалалының айтырыгларын чөптүг шиитпирлээр талазы-биле эдээн боттуг хемчеглер Тыва Республикага боттанган.

«Мемориал» пиитилелиниң чаа даргазы Александра Кызыл-ооолдун шудургу ажылдан эгелээни-биле репрессияларга өлүрткеннериң болгаш дириг артканнарның төлептиг аттарын мөнгежиктен мемориалдыг самбыралар оларның чурттаан, ажылдаан чораан бажыңнарында астынып, чамдык чугула тураскаалдыг ажылдарның эгези көстүп келгени өөрүнүүг.

«Арат» деп хүлер тураскаалды тургузар дөжээн цементилен куткан, репрессиялардан качыгдаанарга тураскааткан музейни ажыткан. 1938 чылдагы араатаныг онза ажык судтуң доктаалы-биле соолаттырын өлүрткен 7 кижиниң магабодун чажырын хөмген болгу дег. Оргу-Шөл ховузунда элезиниг дөңнерин дирээзин шак-ла мында боор деп кордаан. «Жертвы политических репрессий 30-40 и 50-х годов» азы «30-40 болгаш 50 чылдардагы политиктиг репрессияларга өлүрткеннер» деп бижимелди сиилбин бижээн дашты тургускан. Ол-ла ховуну казын-чинчерлеп турда, душ боон тывылган, моонунче боолаттырын өлүрткен билдинмес кижиниң сөөгүн көзүл хааржакка чыын ажаагаан, ыыт шимээн чок кижизиг өзүллүлды кылгаш, ол даштың баарында орнукшуткан.

Сат Чурмит-Тажының уруу Ожамаа Саттың идеькейи-биле Чөөн-Хемчиктин Хайыракан суурда С. Тока аттыг кудумчуну Сат Чурмит-Тажы кудумчузу деп эде адаан. Адыг-Тулун Хемчик-оолдун оглу Бак-Кектүн шудургузу-биле Улуг-Хемле Хайыраканда бир кудумчуну Адыг-Тулун Хемчик-оол кудумчузу деп адаан. А-Т. Хемчик-оолдун хөрек-тураскаалын келир чылын оон төрүттүнген чери Хайыраканга тургузары-биле кылдыртын эгелээн. Оон Тапчайның хеймер уруу Галина Сайзуунун дилээн өзугаар Бай-Хаакта болгаш оон ынак ачазының төрүттүнген чери Межегей суурда кудумчуларны Оон Тапчай кудумчузу деп эде адаан. Бо салгакчыларга ол тураскаалдарны тургусканы дээш чон өөрүп, байыр чедирип турар. Шак мындыг өлчей-булныг ажылдар республиканың өске кожуунларынга база эгелээр дээрзинге идегелим улуг. Үүге диис, репрессиялардан качыгдаанар чурттавайн турар хоорай, суурлар Тыва Республикада чок-ла болгай.

Республиканың пайысылалы Кызылда чамдык кулумчуларны Сат Чурмит-Тажының, Адыг-Тулун Хемчик-оолдун, Оон Тапчайның аттары-биле эде адаар айтырыг шиитпирлеттинген.

Бо болгаш өске-даа эгелээн тураскаал-булныг ажылдар ханныг репрессияларның истерин болгаш халаптыг уржуктарын узуткаар шиитпирлиг хемчеглериңе үүгле эгези-дир. Бо чаагай эгелээшкиннерни соотпас, ооскургатпас дээш, чаңгыс дем-биле күжениишкининг ажылдаады, эргим чонум!

1988 чылда ышкаш-тыр, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч-Д. Ондар республиканың эрге-хоойлу органнарының удуртукчуларын, агартышкын комиссизының чамдык кежигүннерин болгаш «Мемориал» пиитилелиниң даргазы М. Достак-оолду келдирткеш, репрессияларга таварышканнарны агартыр хемчеглерин идепкейжидер. 1938 чылдың октябрьда боолаттырын өлүрткен 7 кижиниң сөөк мөчүзүн дилеп тыварын дүргедедир деп дугурушкан.

Сат Чурмит-Тажыны баштаныр ол боолаттырганнарның шиитклин күүседириңге киришкен кижилерни эрте-дээре Кызылга чалап келдиргеш, боолан өлүрер шиитклели кала барын күүсеткенин, боолаттырганнарның сөөгүн кайда чажырын хемгенин айтырын алыры чугулалыр дээн, саналымны чугаалаан мен. Ч-Д. Ондар мээн саналымны үүлдүгүлүп чөпшээрешсе-даа, боттуг ажыл-херек эгелевейн арткаңы хомуданчыг болган, а ынчаарда дириг турган хереглер ам бистиң аравыста чок.

Тывага чурттаан, ажылдап турган хөй национал кижилерни: тыва, орус, көрей, кыдат, моол болгаш өске-даа аймактыг кижилерге өлүрүкчү репрессияларның халаткан ханныг уржуктары ам-даа артпышаан, эживисти соктавышаан. «Контр» дээш хилинчектеттирип шиитпирлеттиннери үүге ынап-ла боолап өлүрүп турганыл? Кандыг хоойлуда ынчаар дүрүмүткенил? Актыг кижилерни боолап шиидер доктаалларны ТАР ИХЯ сайыды турган Н. Товаріштай, О. Полаттыңдан оранчок бижип, боолаңы өлүрткенин ыңгыыткаш, тургускан актыларга алын күзелдиг салып турганын архив документилери хереглеп турар.

(Уланчылыг).

Артем БОРБАК-ООЛ.

САГЫШ-СЕТКИЛДИ ӨЙҮП ЧОРУУР БОДАЛДАРЫМ

Студент амыдырал... Кижиниң чуртталгазынга база бир солун уттунлурбас үелериңе бирээзи дизимзе частырыг болбас боор.

Ийе, солун. Ынчалза-даа эң-не берге үе, ылаңгыя ам бо садыг-саарылга үезинде суг, биске, студентилерге амыдыраары берге айтырыг апар чыдар. Дораан па шынныг чижектерже киириптээликер: бистиң стипендиявис 28 мун акша. А хлеб өртээ 450 рубль болур, чаңгыс хлеб-биле чемненир эвес, быдаа кылын ижер эттин өртээ 4-6 мун хире, быдаа кылыр холуксаа өртээ 2 мун, оон иштинде шай, лус, үсаржаг. Че харын, чивр чемнин чеже-даа кызырар болзунза, чүкүр саваң, чунар-бажың өртээ, диш чуур паста дээш, өске чарыгдалдар база бар болгай.

Ам чижеглен санап көрүцер даан, кандыг-дыр? Үүгедаа четпес акша ышкажыл. Стипендия ап турган хүн студентилерниң кыдыынын хайгаараан көрген болукчаза! Өөрүнчүү, муңгаранчыг, ыглаксанчыг-даа. Та канчан амыдыраар чүве. Өртектер ам-даа өспүшаан.

Бистин дугайывыста, бистиң канчаар амыдырап турарывысты үстүнде даңгалрывыс бодап турарлар ирги бе? Ада-иелиг-даа ургуларга сагыш ышкаш ада-иезин ай санында акша чорудуп турун ыыдавас болгай. Өске ажыктөлү база бар, ой-шаапта акша база үвмес боор-дур. А ада-не чок ургуглар дугайында чугаалаан-даа ажыы бар бе?

Бис келир үениң башкылары-дыр бис, доозун үнгеш ийнти сайыралга бодувустун үлүүвүстү кимге бээр бис, биске көрүп көрүңер!

Римма ДОҢГАК.

ЧЕЧЕН ЧОГААЛДА КОЛ МААДЫР

Бодал

Чогаалчы кижини бир өскээр «диленчи кижи» деп-даа болур. Ол үргүлчү дилеңген, колданган, хайдыпган, көрдүнген чоруур. Немец улуг шүлүкчү Гётенин-биле алырга, ол дыка хөй чалгынныг сөстерни, харын-даа бүдүн чогаалдарны чондан, кижилерден дыңнап, билип ап чораан болур.

1960 чылда Барыын-Хемчиктиң Аяңгаты пионер лагеринге ажылдап турумда, бир өр «Чалчай өзериниң адаанга кандыг-даа ат турар, чадыр өгнүң иштинге кандыг-даа өр орар» дей каапкан чүве. Мен ону «Үш шоодай далган» деп тоолчүргү чугаамга ажыглаптарымга, кезек када «чадыр өглеп» турып берген чүве болгай. Оон төөгүзүп ам Аяңгаты школазының повары Монгуш Биче-оол кончуг эки билир. Ынчангаш чогаалчы кижиниң көрүнгүр, дыңнангыр, эскеричел болуру дыка чугула. Чогум-на оон чогаалчы кижиниң үргүлү дилээшкинде чоруурун маргыш чок. База бир-ле «диленип» олургаш Алексей Дүгерович Арапчорнуң чаа угланышкынныг шүлүүн тыва шаан алдым. Өске философчу чогаалчыларның чогаалдарын эрттиренкен азы утказын чедир билбээн боор мен. Арапчорнуу бо:

«Төрээн чүртүң камгалажыр
Төөгү салган хүлээлгени
Эр кижиниң экти чүктээр —
Эн-не бедик салым ол.

Мен бо шүлүктү өң шын бижиттинген болгаш сөлүг чаартыкчы чогаад кылдыр саналр мен. Черле ажылпшке-даа, амыдырал-чуртталгага-даа эр кижиниң ачы-хавыяазы дыка улуг. Барык солуттунмас. Бүгү чуртту, чонну эр холдар камгалап, эр эгиннер чүктеп чоруур. Шыны-ла ол. Мен бо шүлүктү чаартыкчы чогаал деп саналр мен. Чүге дизе бо хүннерге чедир амыдырал-чуртталгага эр кижиниң күштүг багана-өзек болуп турарын четче билбейн чораан бис. Эр кижи биле аттың амыдралга ачы-буянныын чергелешкек кылдыр таваар саналр чорааннар. Ырак-узак кадыг-берге чоруктары — чүгле эр кижи, эки аттың чедер чоруу-дур, кадыг-берге эң аар ажылдарны эр кижи-биле эки ат шыдаар дижип чорааннар.

Эр кижи амыдыралды билир, оон-биле удур туржуп шыдаар аргалыг болур ужурлуг. Эрес, кайгал эрлер артында көрүнгүр-тывынгыр, угаангыр-сагынгыр болгулаар. Тоол шагда ак-салдарның болган чок-ла «Окпанчикпен оттуг карактыг» дижиринде база ужур бар. Эрес, кайгал эрлерниң карактарының оттары безин бүлүртүленгейпдир хып орган ышкаш көстүр болгай.

Степан Атбановичиниң чогаалчы көрүнгүр карактарын, эскеричел, тывынгыр угаанын магадаар кижи мен. Бодап-даа көрүнер даап, кымга, чүге-даа билдинмес, анаа-ла Элегеске трактор долган орган Чавыдакты канчап бүгү Тывага дыргын кылдыр ырлап үндүрүпкен-дир.

Чавыдак Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлыкка колхоз даргалап турда, ында башкы өөрүмден айтырып турган мен. Часкы тарылга үезинде кабинединиң соңгаларын ажыдып алыр дарга-дыр. Ховуда тракторларның канчаар ажылдап турарын оон дыңнап олурар. Тракторларның моторларының даажындан кайы тракторнун чүзүүнүң үреликсей бергенин чазыг чокка билип каар. Оон машинаны-биле маңнадып баргаш, эде тыртып бээр. Эр кижиниң ажылгыр шынары, ачы-хавыязы деп чүве бодур.

Алдарлыг фронтучу Василий Белекейниң-даа солунпарга бижин турган түүлдерин номчуурумга, чоокта чаа Семдер-оол Монгуштун-даа түүлүн номчуурумга, Сат Бүрзекей фронтуга кедергейле эрес-дидим тулчуп турган болду. Бодунуң өөрүн, бүдүн эскадронну айыыл чок турушче аткаарладыпкаш, оларның соондан ызырты сүрүп орган немец агшеригниң оруун Сат Бүрзекей бодунуң каш санныг өөрү-биле эртинмес чалымхая кылдыр дуй чыдыпканнар. Че, кайы хире шиитпирлиг, эрес-дидим, маадырлыг чорук-тур. Чайлаш чок өлүмде артып калганын, шуптузу тергиин эки билип турганнар. Ынчалза-даа оларның кайызы-даа базым-даа, харын илиг-даа аткаарлаваан. Эрлер амы-тынындан чарылза-даа, немецтер оларның чанынче чоокшулап, оларның шугумунче эртпээннер. Эр кижиниң өлген сөөгү безин дайзынга ол хире сүртенчиг, коргунчуг-дур.

Тывалар мындыг ак сеткилдиг, чаңгыс сөстүг хажыш дивес каң соруктуг эрес-дидим кижилер-дир. Бо дээрге төөгүде, тоол шагда чуртталган чораан кижилер эвес, бистиң үе-чергевис, бо-да хүннериң кижилери-дир. Мындыг маадырлар амыдралда хүн бүрү төрүттүүнүп турарлар, чүгле бистиң эскеричел эвес, кандайбыс кончуг. Бо болза анаа-ла бөдүүн тыва эр кижилер-дир.

Алексей Дүгерович Арапчорнуң чаа чогаалынга улажып, эр кижи дугайында элээн бижип каапкан-дыр мен. Кымга-даа билдингир, чогаал маадыры чүгле эр кижилер болбас-ла болгай. Кыс кижилер база эр кижилер хире хөй киржир. Оларның кижизиг чоруун база көдүрер херек.

Мен бодаарымга, А. С. Пушкинниң мындыг кыйгырыг шүлүү бөгүнгү чогаалчыларга кончуг-ла тааржыр, тулган сүме болур ийин:

«Шынчы чүрек алдар күзеп,
Амдыызында дириг турда,
Шылгаңгай чогаалдарны
Арат-чонга өргүүл, эжим.

Монгуш ЭРГЕП.

Ном болгаш номчукчу

ЫНАКШЫЛДЫ КАМНААР БОЛЗА...

Мен хөй чылдарда башкылап, школа директорлап, оон соонда радиожурналист боон хөй чылдарда ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген мен. Хостуг үемде чечен чогаал номнары номчуурунга сундулуг мен. Россия Федерациязының Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү тывада ат-сураглыг прозаиктернин бирээзи, шин бижикчизи Монгуш Көжелдейниң «Долаан бургандан келген уруг», «Шагдагы частың чылыы» деп тоожуларын номчаап, каш сөстү бижиир болдум. Бо чогаалчының «Часкы хаттар», «Шын кайдал?» деп тоожуларын номчаан мен.

Чогаалчының бо чылын үнген чаа тоожуларын «Часкы хөөнпер» деп бөлүк авторлар чогаалдарының аразында «Чажыра суп» каанын таарымча чок деп санадым. Ат-сурав билдингир чогаалчының чаа бижээн тоожуларын баштайгы ному үнүп турар авторларның чогаалдарының аразынга «кызын» кааны таарымча чок. Автор боду биче сеткилдиг болгаш ол дугайында чүүү-даа ыыттавган боор. «Часкы хөөнпернин» чон аажок садыг ап турда караам-биле көрдүм. Чүге дээрге ында Монгуш Көжелдейниң тоожулары бар деп турганын ийи кулаам-биле дыңнадым.

Чогаалчы чаа тоожузунда аныяктар амыдыралының нарын, берге оруктарын оюп эртпээн. «Долаан бургандан келген уруг» деп тоожу онзагай лириктиг дыл-биле бижиттинген. Ында домак бүрүзү чулуктуг, дылы бөдүүн, номчуурга билдингир болгаш номчуттугур болду. Лириктиг маадыр Кодур-оолдуң амыдыралы онзагай черни ээлеп турар. Тыва чечен чогаалда кажан-даа ажыглаттының көрбээн чаа үүлдү автор ажыглаан. Кижилер аразында найырал, ынакшыл кажан-даа ошнес, моңге тема деп чогаалчылар чугаалажыр болгай.

Номну номчуп орумда лириктиг маадыр Кодур-оол биле Алдынайның арыг чаагай баштайгы ынакшылы мээн чүрээмге дээпти. Мону автор кончуг бүзүренчиг кылдыр чураан. Ол ышкаш амгы көдээнин тыва амыдыралы ында тода чуруттунган. Авторнуң көдээ амыдыралды тергиин эки билири моон илден. Ийи аныяк кижиниң ынакшылы чоорту быжыгын, амыдыралчы хөөнүң ап чоруп орда, кижи кайган мунгарай бээр, аар уржук-човулан ону үзе кирип каары каракка көстүп кээр-дир. Кодур-оолдуң ынак кызы аарыгдан өлүп каарынга чедир номчааш, карактарым чажы сыстып турду. Кандыг кончуг өндүр улуг болгаш арыг ынакшыл боор. Мен аныямда база ынчаар ынакшып чораан хире чордум.

База бир тывызыксыг чүве — делегей литературазында болгаш эртемде ховар таваржын турар чүүлдер барын автор төлептиг ажыглаан деп түүпелге келир кижи чордум. Делегей практиказында болгаш даштыкы авторларның, эртемденнерниң тодарадып турары-биле алырга, чамдык кижилер катап төрүттүүнүп келгенин билир болгулаарын номнардан көрген кижи мен. Чогаалчы тоожуда бо чидиг шугумну чүрекке чоок кылдыр чураан деп санаар-дыр мен. Мында эн-не кол өөредиглиг үүл — чырык ортемчейге чурттаан чорааш кандыг-даа нүүлхилиичек кылбаан, оормеге үүлгетпээн кижи сеткили хомудадып көрбээн кижилер эн-не аас-кежиктиг болур деп түүпелге келдим. Номнуң өөредиглиг талазы— ынакшылга болгаш чурттаргага ыныч: болуру. Алдынай биле Кодур-оолдуң эң арыг, эң шынчы ынакшылы халас барбаан. Алдынай Сенгел сумузунга катап төрүттүүнүп келген.

Бо тоожуну тыва чечен чогаалда опр эн-не чараш бижиттинген, бо чылдың эн-не эки тоожузу деп ону ынчаар саналр мен. Маная хамаарыштыр эң ылангыя аныяктар база санал-оналын киирер дээрзинге бүүрээр мен. Көжуунарда хөй саныг номчукчулар мөгаа боттарының үнелелин бээр боор.

«Шагдагы частың чылыы» деп тоожуда көдээ интеллигенцияның чедир шиитпирлеттинмейн турар нарын айтырыгларын, чогаалчы багай эвес бижээн. Номчааш бодаып ораргa, чогаалчы номчукчуну хаара туда бээр онзагай дылдыг, чедингир бодалдыг боор-дур. Бо тоожуда хоптак сеткил, кара сагыш-биле чырык чаагай мөзү-шынарның аразында демисел чорун турар. Шынаңла, амыдыралдың бодунда база ыңдыг болгай.

Номну номчаан кижилер ынакшылды камнаар, ону үнелээр, сеткилдерин арыглаар болза деп бодаар-дыр мен.

Киим-оол ХЕРТЕК.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ДЕТКИП ЧОРУУРУ ЧӨП

Спорттун хоочуннары Алексей Үдел-оол, Василий Дундуйнун спортчу аттарын мөңгежиткен хол бөмбүүнге хоочуннар аразынга маргылдаа ам ийи чыл улаштыр эртип, оон деткикчилери «Эйлиг-Хем» совхоз болгаш чаңгыс классчы оларның эш-өөрү, өг-бүлелери дээрзин эрткен чылын шаңналдыг бирги маргылдаага киришкеш, ону деткивишаан, амы-хуумда үнелээн мен. Көжуунның хоочун спортчузу, бөмбүк ойнакчызы, көдээ бижикчи Кызыл-оол Дөптенин дыңнатканы-биле алырга, бо чылгы ындыг маргылдаа база Эйлиг-Хемге болур дээн. Ол-даа шын-дыр. Мээн чаңгыс-ла күзелим — эйлиг-хемчилерниң аңаа эки, хынамчалыг белеткенин алыры.

Эрткен чылын хайыраканчылар эки ойназа-даа, элекке аъдының бажы хоя берген эрес-кежээ дунмаларымнын төрээн суурунуң командазынга аарын турганымда ужур-ла бар. Эрткен чылгы маргылдаага Кыылдан спортчуларның кээн киришкени солун-даа, өөрүнчүг-даа болган. Бо чылгы маргылдаага Каа-Хемден көжуун чагырыкчызы С. К. Долгар, Кызыл көжуунуң Шамбалыгдан Алдын-оол Сат, Чеди-Хөлден Арыш-оол Шогжал баштаан хоочуннар келирин чугаалаш, меңээ ол дугайын дыңнадырын дааскан чүве.

Алексей биле Василийниң таныр өөрү эштериниң аттарын мөңгежиткен маргылдааны барык-ла республика чергелиг кылдыр, боттарының изиг күзели-биле эрттиреринге белеңин илередип турарын деткивес аргам чок. Эйлиг-хемчилер болгаш калган спортчуларның эш-өөрү төлептиг оолдарының арыг адын алдаржыдып, чылдың-па оларга тураскаатканы спортчу мөөрейни эрттирип турары, шынап-ла, чоптүг дээрзинге кым үүлдүгүнмес боор. Үстүнде адаанын хөй-ниитичи треперлерге тускай дыңнадып, оларны удавас чалай бээр бис.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Хоочун спортчу.

Улуг-Хем кожуун.

ШЫДЫРААЧЫ, БАШКЫ, ЭРТЕМДЕН

Тыванын хоочун шыдыраачыларының бирээзи, амгы үеде үеге-лекчилер кооперациязының Кызыл хоорайда садыг техникумунун директору Хеймер-оол Опанович Ондарны таныыс, билбес кижи ховар-ла боор. Ол шыдыраага аныяк чылдарындан хандыкшылдыг ойнап эгелээн. Кызыл хоорайның болгаш республика чергелиг шыдыраа мөөрейлеринге ол хөй чылдарда эн идепкейлиг киржип, гиилекчи-даа болуп, ойнап калган. Оон түүпелинде Х. О. Ондар шыдыраа спортчучу мастеринге кандидат атты 1972 чылда камгалаан.

Хеймер-оол Опанович башкылаашкын болгаш эртем ажылы-биле шыдырааны деңге холбаштырып ажылдап чоруур.

1994 чылдың август 20-ден сентябрь 5-ке чедир Санкт-Петербург хоорайның Михаил Иванович Чигорин аттыг шыдыраа клувунга үргүлчүлээн шыдыраа мөөрейинге киришкеш, чедиишкиннинг ойнаан.

Үстүнде адаанывыс шыдыраа клувунга болуп эрткен маргылдааның жюри кежигүннериниң шиитпирип ёзугаар бо чылдың октябрь 10-да Хеймер-оол Опанович Ондарга шыдыраа спортунун мастеринге кандидат атты база катап тывыскан.

Бо маргылдаага ойнаан 9 санындан 5,5 санны ол ойнап алгаш, шыдыраачыларның эң хөй саныг ойнакчызы болуп тиилээн. Х. О. Ондар бо маргылдаада спорт мастеринге кандидат үш ойнакчыны удуп алган. Беш шыдыраачы-биле хайым кылдыр ойнаан. А чүгле чаңгыс удурланыкчызынга уттурып алган.

Шыдыраа спортунга хандыкшылдыг Х. О. Ондар шыдыраага чүгле боду ойнаары-биле кызыгаарлаттынмайн чоруур. Ол шыдыраага хандыкшылдыгларның бөлүүн эвилелдеп, шыдыраа мөөрейлерин удаа-дараа организастап эрттирип турар.

Шыдыраага барымдаалыг чедиишкиннери дээш Хеймер-оол Опанович Ондарга Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелинин баштаар чери, коллективи чүректің хаңызындан изиг байырны чедирип, спортка, ажылижинге чедиишкиннерни аңаа күзээн.

Константин САТ.
Кызыл хоорай.

БҮГҮДЕГЕ! БҮГҮДЕГЕ!

1994 чылдың декабрь 10-да 11 шакта Шагаан-Арыгның кинотеатрынга Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник КУДАЖЫНЫҢ шүлүктеринге, ырларынга, чечен чугааларынга болгаш шиилериннен үзүндүлерге

УРАН УЖУУМ — УЛУГ-ХЕМДЕ

деп, адаан-мөөрей болурун курайлап тур. Күүселде бүрүзү 10 минутадан ашпас ужурлуг.

ЭРТТИРИКЧИЛЕРИ: «Улуг-Хем» чечен чогаал каттыжыышкыны, «Ийи-Тал» совхоз, Ийи-Тал суму чагыргазы.

ДЕТКИКЧИЛЕРИ: Улуг-Хем кожуун чагыргазы, культура килдизи, Шагаан-Арыг хоорай чагыргазы.

Адаан-мөөрейге бот-тывынгыр болгаш профессионал артистер, күзелдиг-ле кижилер киржип болур.

Тиилекчилерни ирттер, сергелер, өртектиг белектер, акша боду, авторнуң сөннери манап, шылай берди.

Бүгү эштерни болгаш дээргилерни, кыстарны, ээжилерни, эгечелерни болгаш агайларны чалап тур бис!

УЛУГ-ХЕМ КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫ.

ЧАРЛААЛДАР

СПОРТ ЗАЛЫН АЖЫДАР

Чеди-Хөл кожуунну Элегес суурда чаа туткан спорт залының байырлыг ажыдыышкыны 1994 чылдың декабрь 10-да эртенгинин 10 шакта эгелээр. Ол үеде республиканың хол бөмбүүнге шыырак командаларының коммерция хевирлиг улуг маргылдаазы болур. Команда бүрүзү 30 мун рубль салыышкынны киирерин дилеп турар.

Элегес суму чагыргазы.

Чаа чыл удавас келир! Чаа чылдың белектерин «ОПТ и розница» акционер ниитилелден садып ап болур силер. Бисте уругларга-даа, улуг улуска-даа белек кылдыр тутсур барааннар арбын:

УРУГЛАРГА

— Чаа чыл белээ кылдыр белеткээн конфеталар.
— мармелад болгаш пастила
— карамельдер болгаш янзы-бүрү конфеталар
— кылымал алгыдан даараан уруглар тоннары

УЛУГ УЛУСКА

— Петродворецк шак заводунга кылган хол шактары
— «Бердск-8,—10,—12» электробритвалар.
— «Ромашка» косметика приборлары

САВА БОЛГАШ ЭТ-СЕП АЙМАА

— Чайырлаан савалар.
— Чехо-Словак «Богемия» фирманың кылганы саваларның калбак ассортиментизи: фужерлер, рюмкалар, сок кудар стаканнар, чечек тургузар вазалар, хөнектер, бузулбас шилден кылган сакпыннар.
— 6 кижиге таарыштырган 120 янзы үүлдерлиг аяк-сава (меламин) аймаа.
— шаажан аяк-савалар
— ханага азар көрүнчүктер (фасеттиг).
— шивижигеш каастаар янзы-бүрү ойнаарактар
— уругларның болгаш улуг улустуң хаактары.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу 25. Телефон №№ 4-19-65, 4-17-44.

1995 чылда кандыг барааннар эккелдирип алырын күзеп турар организацилар «ОПТ и розница» акционер ниитилел-биле керээни баш удур чарып алырын дыңнадып тур.

Керээни ук ниитилелдин коммерция киллизи биле чарар.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай. Калинин кудумчузу, 25. Телефон №№ 4-19-65, 4-17-44, 3-89-12.

АРАТ АЖЫЛ-АГЫЙЛЫГЛАРНЫҢ КИЧЭЭН ГЕЙИНГЕ

Бо чылдың декабрь 12-ден эгелеп көдээ ажыл-агыйның кадрлар билии бедидер школазының баазазынга сан-хөө, социал камгалал болгаш эргешөлээ айтырыгларын колдаткан программалыг **өртек-төлевирлиг курс** ажыттынар.

Өөредилге доозулган соонда тускай шынзылга тыпсыр.

Чыглыр чери: Кызыл хоорайның Московская кудумчузу 2 (Бойдус камгалаар яамының бажыныың № 301 кабинеди). Телефон № 3-26-18.

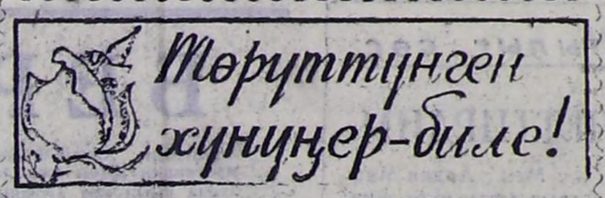

Бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс **Зоя Кончуковна КУУЛАР** декабрь 8-те 54 харлаар. Ол амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада олурар. Ававыс беш ажы-төлдү өстүрүп, кижизиткен. Ынчангаш бисти өстүрүп, кижизидип каан ынак ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байырны чүрээвистиң ханызындан чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, ам-даа узун назылыг болурун күзедивис.

Төрүттүнген хүнүң-биле, ынак ававыс!

Уруглары Чечек, Сайлык, Сайынмаа, оолдары: Шолбан, Начын, кени Урана, күдөзи Хүрен-Даш, уругларының уруглары.

Кызылдың эзт комбинады совхозтардан, арат (тараачын) ажыл-агыйлардан болгаш чондан малдарны садып ап турарын дыңнадып тур.

Дужааган малдың өртээн үш хонук дургузунда туда азы шилчидилге-биле төлээр.

Айтырыгны №№ 4-14-47 болгаш 4-18-83 телефоннардан билип ап болур.

САДЫП АП ТУРАР

Бистин бүдүрүлгевис теве дүгүн болгаш хөвенни садып ап турар.

Адрезивис: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу 5. **Телефон № 2-11-04.**

КЫСКА ХУУСААДА

Тыва Республиканың төп диш эмнелгезинин диш кылыр салбыры **янзы-бүрү хевирлернин диштерин** кыска хуусаада салып берип турарын дыңнадып тур.

Диш кылдыртып келген кижилерни 8 шактан 10 шакка чедир хүлээп алыр.

Салбырның адрези: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузунда 34 дугаарлыг бажын, кабинет № 7.

НАСОСТАРНЫ САДЫП ТУР

«Гэрос» ассоциация ханы чер иштинден суг сордурар дараазында марканың насостарын садып турар:

ЭЦВ-6-10-80, өртээ 930 мун рубль.
ЭЦВ-8, өртээ 1 млн. 700 мун рубль.

Ол ышкаш ак өөнүг нитроэмальды база садып турар. 3 кг бир лаазаның өртээ 22 мун рубль.

Айтырыгларны № 44-57-35 (Красноярскиде) болгаш № 3-39-63 телефоннардан билип ап болур.

ХҮННҮН ТӨЛЕП БЭЭР

Кызыл хоорайның ажыл чок болгаш ажыл тыпайн турар хамаатыларынга материалдыг дузаламчы көргүзер болгаш оларны түр үеде ажылбиле хандырар сорулга-биле Кызыл хоорайның күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төвү **1994 чылдың декабрь 1-ден эгелеп хоорайның кудумчуларын аштаар төлевирлиг хөй-ниити ажылын** организастап база ону акшаландырып эгелээн. Кол кезиинде кудумчуларның харын аштаар ажылдарны кылыр.

Ындыг ажылче дараазында кижилерни чорудуп болур:

1. Хоорайның күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төвүнүң үчёлунда турар болгаш турбайндаа турар кижилер.

2. Дээди өөреднлге черлериниң студентилери, техникумнарның сургуулдары, школалар өөренкчилери бөлүктер азы класстар аайы-биле хостуг шактарында кээп ажылдап болур.

3. Материалды деткимче алыксап турар пенсионерлер болгаш өске-даа категориянын хамаатылары.

Ажыл төлевирин кылган ажылының хемчээлин барымдаалап хүннүн төлеп бээр.

Хөй-ниити ажылынче чорударының бижиин Кызыл хоорайның күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төвүнден алыр.

Оон адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 43. Айтырыг тодарадып алыр телефоннар: **2-43-04, 3-23-14, 3-27-88.**

ИНВЕСТИЦИЯ КОМПАНИЯЗЫ

ХОПЁР

Акцияларның өртек-үнези 1994 чылдың декабрь 6-да

		садып алыры	садары
ХАН	«Хопёр-Негоциант»	5150	5205
ХАН	«Хопёр-Классик»	733	806
ХАН	«Хопёр-Гарант»	3450	3520

Массалыг информация чепсектеринге акциялар садарының дугайында информация — вторник болгаш пятница бүрүзүнде!

Акцияларны дараазында адрестен садып ап болур силер: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35. Амыдырал хандырылга бажыңы, 3-кү каът, тел: 2-61-56.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Чаа-Хөл кожуунну Кызыл-Даг суму чагыргазының Даргазы чораап бистиң ачавыс, акывыс Күдер-оол Доржуевич Кара-Салды орпукшударынга дузалажып, бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлешкен Кызыл-Даг, Ак-Туруг, Чаа-Хөл суурларның чурттакчы чонунга, Тыва Республиканың Чазаанга, Дээди Хуралынга, Чаа-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннарның чагыргаларынга, Шагаан-Арыг хоорай чагыргазынга, Кызыл-Даг болгаш Ак-Туруг суму чагыргаларынга, «Ак-Туруг» болгаш «Ак-Хем» совхозтарга, Булун-Терек ортумак школазының коллективинге, «Шын», «Тувинская правда», «Улуг-Хем» солуннарның редакцияларынга четтиргенивисти сагыш-сеткилдивис ханызындан илереттивис.

Өөнүң ээзи, уруглары, төрелдери.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000 АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Гургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер күлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82, 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргада — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солув Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлернин хостуг чоруун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солув неделяда 5 катап үнер. Хемчээлі 2 парлалга амазы. Тиражы — 14596. Индекс 54240. Чагыг № 35—253.